

VAN LEEK NAAR WESTERBORK

HET SPOOR VOLGEN

TIEN WANDELINGEN
MET EEN GESCHIEDENIS

Ten geleide

Het gebruik van het wandelboekje

Alle routes starten en eindigen bij punten met openbaar vervoer. Via de website 9292OV zijn de haltes, aangegeven bij de trajecten, te vinden.

Gebruikte afkortingen in de routebeschrijving: **RD** is rechtdoor, **RA** is rechtsaf, **R** is rechts, **LA** is linksaf, **L** is links.

Het is verstandig om het verhaal van een traject vóór het wandelen te lezen, zodat u het tijdens het wandelen beter herkent.

Kijk ook op de website hetspoorvolgen.nl voor eventuele routewijzigingen.

Dit wandelboek is ontstaan op initiatief van Herman Oosterman. Doel van het project is het maken van een wandelboek om te herdenken dat 75 jaar geleden, in 1942, 61 Joodse ingezetenen van Leek door de bezetter van toen naar Westerbork zijn weggevoerd en van daaruit in de concentratiekampen zijn vermoord.

De Historische Kring Leek e.o. heeft dit initiatief omarmd en heeft in een werkgroep een enthousiaste groep vrijwilligers rond Herman geformeerd. Twee werkgroepleden van het eerste uur moeten hier genoemd worden. Edith Barf als coördinator van de route en Marianne Weits als trekker van het geheel. De werkgroep leden hebben behalve alle historische en andere teksten ook de nodige financiële middelen verzameld. Met een sponsorloop waaraan 200 leerlingen van de school De Lindenberg in Leek hebben deelgenomen, een sponsortocht van Leek naar Westerbork met een wisselende groep mensen, verkoop bij voorintekening en bijdragen van subsidiënten is de uitgave van dit wandelboek mogelijk geworden.

Het joodse leven in Leek

De werkgroep bedankt iedereen die aan het project heeft bijgedragen. Bijzondere vermelding verdienen daarbij het bestuur van de Historische Kring Gemeente Leek e.o., het gebiedsfonds Westerkwartier, de RHC Groninger Archieven, Niels Berndes ambacht media, Alfred Oosterman Fotografie, Daan Nijman Boekhandel, Herinneringscentrum Kamp Westerbork en de gemeenten Leek, Noordenveld en Assen.

Werkgroep Wandelen Leek Westerbork van de Historische Kring Gemeente Leek e.o.

Door de eeuwen speelde het joodse leven in Nederland zich niet alleen in de steden af, ook op het platteland probeerden men een bestaan op te bouwen. Zo was er lange tijd een joodse gemeenschap in Leek die tevens de dorpen Peize en Norg omvatte. Groot was die gemeenschap in het begin niet. Zo komen we in de plaatselijke rechtspraak in 1724 Marcus Moses de Jode tegen: een naam die erop duidt dat hij een bijzonderheid was. De eerst genoemde jood was trouwens Levi Arents, in 1705 wonend op de Leeck.

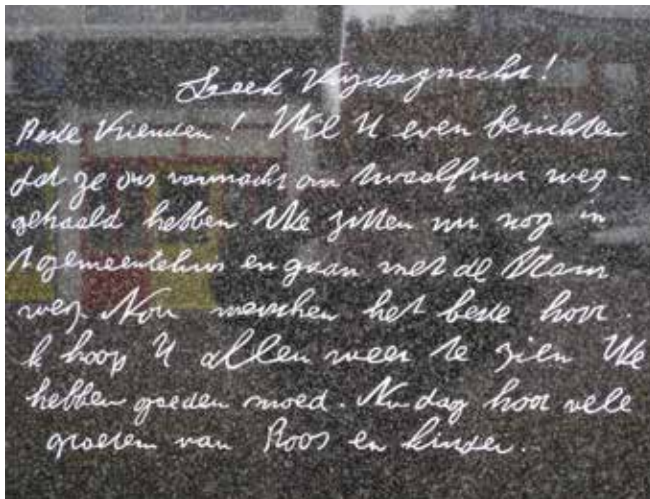
De meeste joden in Noord-Nederland kwamen uit Duitsland. Daar mocht alleen de oudste zoon in zijn geboorteplaats blijven wonen. Bovendien waren er strenge regels voor het uitoefenen van een beroep. De joden die zich in het Westerkwartier vestigden, bleven daar trouwens niet altijd. Men trok verder op weg naar een plek waar men zich veiliger voelde.

Het eerste joodse gezin kwam 1751 in Leek en was dat van Philip Abrahams en Sara Samuels. Zij kregen kinderen en zorgden dus voor nieuw joods leven in het Groningse dorp. Het lijkt een wat vreemde overgang, maar tegelijkertijd kwam er ruimte voor een eigen begraafplaats aan de Diepswal. Deze werd in de loop van de negentiende eeuw uitgebreid.

In 1804 verdienden in de omgeving van Leek meer dan honderd mensen als marskramer de kost, daarvan vroegen 26 joden toestemming om 'met coopmanschappen in de jurisdictie rond te gaan'. Dit cijfer geeft aan dat er vanaf 1800 meer joden naar Noord-Nederland trokken.

De begraafplaats aan de Diepswal werd in 1805 in vaste en onopzegbare pacht afgestaan aan de 'Joodse Gemijnte van de Leek'. Met de komst van meer joden was het mogelijk om huisdiensten te houden. In 1809 kocht de joodse gemeente een 'behusinge met tuin' aan het Boveneind in Leek, die na een verbouwing gebruikt werd als synagoge. Dit gebouw dat men aan het begin van de twintigste eeuw nogmaals verbouwde en inwijdde werd uiteindelijk in 1978 gesloopt nadat het in de naoorlogse periode als winkel dienst deed.

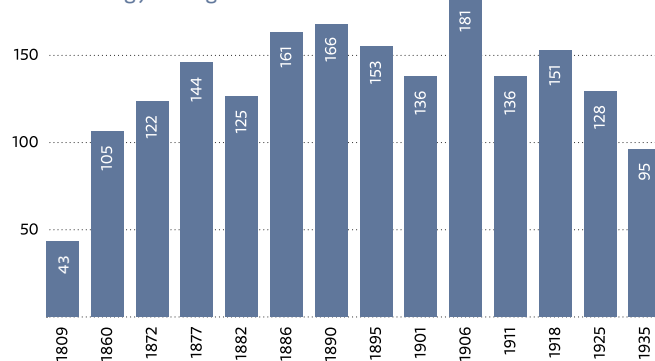
De familie Van de Reis had in Leek veel aanzien, men bekleedde functies in het bestuur van de kille (joodse

gemeente) en zorgde voor godsdienstonderwijs aan de kinderen. In 1855 werd een speciale godsdienstschool ingericht. De joodse gemeenschap was enerzijds besloten, met godsdienstleraren die moeite hadden met de Nederlandse taal, anderzijds spraken de meeste joden naast Jiddisch ook Nederlands en Westerkwartiers. Men nam deel aan het verenigingsleven in Leek en Nietap en vervulde daarin ook bestuursfuncties. Rond 1900 woonde een aantal joodse gezinnen bij elkaar in de Schreiershoek.

Door de landbouwcrisis in de tweede helft van de negentiende eeuw trokken veel joden naar de grote steden. Daar waren met de stijging van de welvaart meer mogelijkheden om handel te drijven.

Omvang joodse gemeente in Leek

Na 1900 werd de functie van Leek als winkelcentrum steeds belangrijker. Het dorp telde negen slaggers waarvan er vijf joods waren. Dat was een gevolg van het feit dat men in de crisisjaren van akkerbouw overging op veeteelt. Ook het aantal manufacturiers was groot, namelijk twaalf waarvan er vijf joods waren.

In de zomer van 1942 begonnen de deportaties van de joden, eerst van de mannen. Slechts enkelen doken onder. Hoewel er onderduikadressen werden aangeboden maakte men daar weinig gebruik van. In totaal zouden 61 joden worden weggevoerd en omgebracht.

In 2015 en 2016 werden *Stolpersteine* (zie pagina 121) gelegd voor de huizen in de gemeente Leek van waaruit de joden via Westerbork naar de vernietigingskampen in Duitsland werden gedeporteerd.

Spoor- en tramweg-
kaart, 1914, met
ingetekend de
wandelroute

RONDWANDELING LEEK

Start- en eindpunt

'Station Leek', het huidige Notariskantoor Huizinga de Vries, Tolberterstraat 39, Leek. Bushalte Leek centrum.

Afstand

9 km

→ Als u met uw rug naar 'station Leek' staat **RA**, daarna eerste weg **R**, richting Zevenhuizen en Haulerwijk. (Oosterheerdtstraat)

→ Vredewoldplantsoen en fietspad oversteken, het voetpad met een bocht naar **L** vervolgen, Samuel Leviestraat.

Samuel Levie (1878-1943) en zijn vrouw Jettina Lowina Levie (1875-1943) woonden vroeger op de plek waar de Samuel Leviestraat begint, aan de Dam. De heer Levie was manufacturier, actief binnen de joodse gemeente en eveneens gemeenteraadslid. Het echtpaar Levie is begin 1943 in Auschwitz omgebracht.

→ Bruggetje over, Pulvertorenstraat oversteken en **RD** langs het parkeerterrein. Recht voor u ziet u 'Het Joodse Schooltje'.

1 Deze school vormde een belangrijk onderdeel van het joodse gemeentelven. De kinderen kregen er na de reguliere schooltijd aan een 'gewone' lagere school (basisschool), les in de joodse godsdienst, taal en cultuur. De joodse school van Leek stond aanvankelijk ca. 100 meter verder in oostelijke richting. In 1995 is het schooltje verplaatst en herbouwd. In de stenen plaquettes aan de buitenmuur van het museum 'Het Joodse Schooltje' staan de namen gegraveerd van alle joodse inwoners van Leek die in de WOII werden weggevoerd en vermoord. In het schooltje is een kleine expositie over de joodse gemeenschap. Voor openingstijden en meer informatie zie www.museumjoodseschooltje.nl.

➔ **Weg vervolgen naar druk kruispunt met vijf wegen. Tweede weg RA, Kerkweg. Aan uw rechterhand ziet u het 'monument op de Dam'.**

Het door Ids Willemsma ontworpen **herdenkings-monument** dateert uit 1988. De in elkaar grijpende zwarte balken geven eerst een beklemmend gevoel maar daarna een idee van ruimte wanneer ze uitwaaiëren. De balken vormen de V van vrijheid en verzet.

➔ **U loopt langs het water, het Leeksterhoofddiep. Dit volgt u gedurende 2,5 km.**

Ter hoogte van het gemaal bij het monument ligt aan de overkant van het water **Boveneind 19**. Hier stond vroeger

de **synagoge** van de joodse gemeenschap uit Leek. Na de oorlog was er een kruidenierswinkel. Het pand is in 1978 gesloopt.

Ernaast, op **nr. 18**, woonde de familie Woudstra. Abraham (Leek 1900 – Auschwitz 1942) was manufacturier en zat in het kerkbestuur. Zijn vrouw Sophia kwam uit Noordwolde. Zij en dochter Froukje hebben de oorlog overleefd.

Kerkweg 28

Hier woonde Hermina Duitscher (Leek 1881 – Auschwitz 1942). Zij verkocht kruidenierswaren.

Kerkweg 31

Voormalige woning van Antje Cohen (Winschoten 1869 – Auschwitz 1942), weduwe van Levie Freerk Israëls. Hij was slager en al in 1931 overleden.

Kerkweg 33

Hier stond de slagerij van Simon Oudgenoeg (Leek 1899 – Auschwitz 1942). Hij was gehuwd met Esther Cohen (Onstwedde 1901 – Auschwitz 1942).

Kerkweg 34

Abraham van Dam (Leek 1865 – Auschwitz 1942) woonde hier. Deze weduwnaar was koopman van beroep.

Aan de overkant:

Boveneind 47

Hier woonde het oude echtpaar Samuel Woudstra (Noordwolde, Fr. 1864 – Auschwitz 1943) en Hendelina Benima (Winschoten 1864 – Westerbork 1943).

H.J. Smitstraat 12

Johan Oudgenoeg (Roden 1894- Auschwitz 1942) met echtgenoot Roosje Gudema (Borger 1896 – Auschwitz en kinderen Sophie (Leek 1924 – Auschwitz 1942) en Elzina (Peize 1928 – Auschwitz 1942) woonden op dit adres. Rika (Eelde 1922 – Polen 1942) de oudste dochter trouwde in 1941 en woonde in Groningen. Rika en haar man Simon de Lange (Groningen 1916 – Centraal Europa 1944) hebben de oorlog niet overleefd.

Nadat Roosje in 1942 was opgepakt, schreef zij in het gemeentehuis gauw nog even een briefkaart aan de Leekster vrienden, de familie Klaassens.

Rika Oudgenoeg

→ **Kerkweg blijven volgen, deze gaat bij fietsknooppunt 13 over in de Roomsterweg. RD blijven gaan, fietsbrug R negeren.**

→ **Ter hoogte van een rotonde steekt u een weg over (Houtsingel), RD, nog steeds Roomsterweg.**

→ **Ca 300 m voorbij de sluis ziet u links de joodse begraafplaats.**

2 De joodse begraafplaats wordt voor het eerst in 1783 vermeld. In dat jaar stond Ferdinand Folef, Baron von Inn- und Kniphausen, representant van het huis Nienoord, dit stukje grond af en verhuurde hij het aan de joodse gemeenschap van Leek en omstreken. Later werd het onderdeel van Huize Ter Heijl. Het gebruiksrecht tegen betaling van 1 Carolusgulden per jaar gold 'ten eeuwigen dage'.

Zoals alle joodse begraafplaatsen lag ook die van Leek oorspronkelijk ver buiten de bebouwde kom. Leek was toen veel kleiner dan nu. Vanwege de onreinheid van de doden mochten joden deze niet binnen de bebouwde kom begraven. Voor de priester was er een speciale zij-ingang om zo min mogelijk stappen op de begraafplaats te hoeven zetten.

Joodse graven worden nooit geruimd of opnieuw gebruikt. Van de oudste graven is onbekend wie erin liggen. De oudste steen dateert van 1852. De meest recente steen dateert van 1942, toen Jozef van Dam werd begraven. Hij

verongelukte onder de Drachtster Tram. Alle graven zijn naar het oosten gericht.

Begraven moest ook zo snel mogelijk gebeuren, binnen 24 uur. Er ligt een Amsterdams jongetje van 9 jaar dat tijdens een logeerpunt bij zijn oom in Leek kwam te overlijden; men kon hem niet snel genoeg naar zijn woonplaats vervoeren.

Voor een begrafenis werden geen bloemen meegenomen en het was gebruik dat de familie van de overledene de groeve dichtte.

In 1936 werd de haag aan de voorkant vervangen door de huidige gemetselde voorwand die was uitgevoerd in de stijl van de Amsterdamse School. Hierop bevinden zich, zoals ook op het lijkenhuisje (metaheer = 'huis van reiniging') zeldzame plantjes vanwege de kalkhoudende mortel die is gebruikt.

Joodse begraafplaats

De joodse begraafplaats is alleen toegankelijk via museum 'Het Joodse Schooltje'.

Levie Oudgenoeg (1860 – 1940), ook wel Rikkertje genoemd, behoorde tot de joodse kooplieden die door de omgeving trokken om hun waar aan de man te brengen. Oorspronkelijk waren het marskramers. Later gebruikten ze hand- of hondenkarren. Oudgenoeg had toestemming om tijdens de tocht op de kar te zitten. Hij komt voor in het gemeentelijk register van trekhonden in 1928. Oudgenoeg ventte met vis en galanterieën. Hij woonde destijds met zijn vrouw en twee kinderen aan de Wolfeschans in Leek.

Markus Oudgenoeg (Leek 1901 – Midden Europa 1945), wonende aan de Wolveschans, koopman in fruit, later in oude metalen.

- Roomsterweg nog 200 m vervolgen, dan **RA**, het water oversteken via de brug 'De Brandparken'.
- Drukke weg oversteken, **RD**, Tolbertervaart. Hier staat een paal met een gele sticker met rode voetafdrukken van het 'Tolberter Tochtje'. Deze voetjes kunt u volgen tot in het centrum van Tolbert. De vaart volgt u gedurende 1 km. Neem de tweede brug **RA**, de Tolbertervaart over, het fietspad op.
- Nog een bruggetje over, weg oversteken en **RD**, fietspad blijven volgen. Het fietspad kruist nog twee keer een weg en komt dan uit op een kruispunt. Hier **LA** het fietspad op, Leuringslaan. Het pad volgt u **RD** gedurende 1 km. U passeert hierbij meerdere wegen. Fietspad helemaal uitlopen.
- Op driesprong **RA** en direct weer **LA**, bruggetje over, fietspad blijven volgen.
- Weg oversteken en **RA**, voetpad op.

- Eerste weg **LA**, Hofstede, en direct weer **RA**, Pastorije.
- Op kruispunt met fietspad **LA**, fietspad op en de voetjes-markering blijven volgen.
- Einde van het speelveld eerste splitsing **L** aanhouden, tweede splitsing **R** aanhouden, in feite gaat u met een S-bocht rechtdoor. Volg de voetjes.
- Weg oversteken en **RD**, fietspad vervolgen naar drukke weg. Deze oversteken en **RD**, Meester Boonstraplantsoen.
- Zijstraten negeren en voetjes volgen. Weg gaat over in Hoogstraatje.
- 3 → Bij bord Hoogstraatje 6 t/m 9 **LA** en direct weer **RA**, paadje achter de kerk langs. Einde paadje **LA**, hier is fietsknooppunt 15 en het infopaneel over het Tolberter Tochtje. Einde van de voetjes-markering.

Tolbert, 1943

Tolbert

Tolbert (= te olde bert = 'op oude buurt') is het oudste dorp van Vredewold, een gebied op een zandrug die globaal loopt van Marum tot Oostwold en dat ten zuiden ligt van de huidige A7. Het dorp wordt in oude stukken genoemd vanaf de vijftiende eeuw, maar waarschijnlijk was er al bewoning rond het jaar 1000. In de zestiende eeuw kwam het gebied in bezit van de Heren van Nienoord. Dit bezit is overigens verworven door Beetke van Rasquert, de weduwe van een van de Heren.

→ Op driesprong **RA**, Hoofdstraat. **L** vindt u diverse horeca-gelegenheden (restaurant De Postwagen en Cafetaria Westerkwartier), alsmede een supermarkt.

→ Eerste weg **RA**, direct voorbij de Oldebertflat, het Schoollaantje in.

Hoek Hoofdstraat/Schoollaantje

Op de plaats van de Oldebertflat stond tot het eind van de vorige eeuw de openbare lagere school van Tolbert. Van 1904 – 1915 werkte Jonas Wijnberg (Leek 1884 – Auschwitz 1942) er als leraar.

Tegenover de school stond vroeger de Auwemaborg. Hier woonde van de zestiende tot en met de achttiende eeuw de familie Auwema. Zij mochten zich jonkers noemen en waren verwant aan andere Ommelander geslachten. Ten noorden van de Auwemaborg lag destijds het Auwemabos waarvan de laatste bomen aan het einde van de negentiende eeuw werden gekapt.

→ Op de kruising met de Zuiderweg en het Hoogstraatje **LA**, Zuiderweg.

→ 1e weg **LA**, dit is de ventweg van de Oldebertweg. Tussen weg en ventweg staat een vangrail.

→ Voetpad eindigt bij het kerkhof.

Op deze protestantse begraafplaats in Tolbert liggen twee oorlogsgraven van het Gemeenebest (Commonwealth War Graves) uit WOII, RAF 101 Sqdn. Het betreft de graven van: Sergeant (Air Gnr.) William Frederick Donald Bolt, 1587851, 22 jaar en Pilot Officer (Pilot) John Laurens, 171908, 26 jaar, Awards DFM. Beiden overleden op 20 februari 1944. Aan het einde van WO II stortte hun vliegtuig neer aan de Noorderweg in Tolbert. De derde dode werd gevonden in Noordwijk. Van de vijf overlevenden is nog één door de Duitsers gevonden en overleefde dat niet. Zie www.fredewalda.nl/verhalen/100-twee-piloten.

→ Vanaf de begraafplaats ventweg langs de Oldebertweg vervolgen. Wegen **L** negeren.

→ Bousemalaan oversteken. Ventweg blijven volgen, u passeert het bord 'Leek' (bebouwde kom).

→ Voetpad naar **L** negeren, eerste weg **LA**, Oude Zuiderweg. Deze helemaal uitlopen.

→ Einde weg **RA**, de ventweg van de Midwolderweg op.

Stolpersteine voor Midwolderweg 11

Hier woonden Izak Levij (Leek 1861 – Sobibor 1943), weduwnaar van Sofia Abramina van Dam. Ook zijn zoon Meijer Levij (Leek 1899 – Auschwitz 1942) woonde daar samen met zijn vrouw Betje van der Wijk (Zutphen 1904 – Auschwitz 1942) en hun zoontje Izak Levij (Leek 1941 – Auschwitz 1942). Meijer was koopman en exportslager.

→ Ventweg uitlopen tot de rotonde. Hier **LA**, volg de bordjes naar fietsknooppunt 81. (oversteken, **LA** bypass oversteken en **RA** ventweg op richting Nienoord, Roden, Assen).

→ Waar de ventweg ophoudt, **RD** aan de linkerkant van de weg, via het trottoir. Bij de verkeerslichten is **L** het gemeentehuis.

4 Tolberterstraat 66

Hier bevindt zich het gemeentehuis van de gemeente Leek. Het is gevestigd in de oude burgemeesterswoning. De laatste verbouwing en uitbreiding dateren van 1999 – 2000. De joden die tijdens de oorlog in Leek woonden, zijn voor het grootste deel in twee groepen afgevoerd naar

Westerbork, een groep in 1942 en een in 1943. Zij werden eerst bijeengebracht in het gemeentehuis.

➡ **Steek RA de weg (Tolberterstraat) over bij het verkeerslicht en vervolg de route aan de rechterkant van de weg.**

Tolberterstraat 61 en Van Panhuijslaan 2

In de dubbele woning tegenover het gemeentehuis woonden de gebroeders Van Dam. De oudste was Abraham Levij (Leek 1886 – Auschwitz 1943), gehuwd met Jetje de Jonge (Onstwedde 1902 – Auschwitz 1943). Zij hadden een zoon René Simon van Dam (Groningen 1932 – Auschwitz 1943). Zij woonden in het linkerpand, Tolberterstraat 61.

Abraham was veekoopman en directeur van een grote, goed lopende exportslachterij. Deze was gevestigd op het de plaats waar nu het winkelcentrum de Liekeblom is gelegen. De slachterij had ook een druk beklante slagerij. Abraham had veel personeel in dienst en bezat als een van de eerste Leeksters een auto.

Rechts, aan Van Panhuijslaan 2, woonde de ongetrouwde Levie van Dam (Leek 1889 – Auschwitz 1943) met de eveneens ongehuwde zuster Bettie (Leek 1879 – Auschwitz 1943). Ook hij was veehandelaar en werkte in het bedrijf van zijn broer.

➡ **Blijf de weg vervolgen, na 200 m bent u weer op het beginpunt van de wandeling, 'Station Leek'.**

Tolberterstraat 39A

Vanaf het gemeentehuis liepen de opgepakte joden naar het stationsgebouw Leek. In het herbouwde stationsgebouw is nu een notariskantoor gevestigd. Vanaf dit station werden ze per spoor in de zogenaamde Drachtster Tram via Groningen en Assen naar Westerbork vervoerd. De receptie van het notariskantoor is een nagenoeg exacte kopie van de oorspronkelijke wachtkamer van het station.

TRAJECT 2

TRAJECT 2

LEEK – RODEN

Startpunt

'Station Leek', Tolberterstraat 39, 9351 BC Leek. Bushalte Leek centrum

Eindpunt

Busstation Roden, Trambaan/Heerestraat, Roden

Afstand

8 km

➔ Als u met uw rug naar 'Station Leek' staat, gaat u rechtsaf. Drukke weg oversteken via het zebepad en RD. Deze weg gaat over in voetgangersgebied, een winkelstraat (Tolberterstraat).

De Tramlijn liep door het midden van deze winkelstraat.

Drachtster Tram Tolberterstraat, 1943

➔ Winkelstraat blijven volgen tot een kruispunt. Oversteken en LA, Schreiershoek.

Schreiershoek 13

Hier woonde Samuel Oudgenoeg (Leek 1900 – Auschwitz 1942). Hij was gehuwd met Roosje Vissel (Groningen 1900 – Auschwitz 1942). Zij hadden drie kinderen: Jakob (Leek 1927 – Auschwitz 1943), Frouwke (Leek 1931 – Auschwitz 1942) en Rika (Leek 1940 – Auschwitz 1942).

Schreiershoek 14

Jacob Woudstra (Ooststellingwerf 1966 – Auschwitz 1942), koopman in kruiden, had hier zijn bedrijfje.

Schreiershoek 26

Hester Oudgenoeg (Leek 1867 – Sobibor 1943), de weduwe van Izaäk van Dam, woonde hier. Eveneens haar zoon Simon (Leek 1911 – Auschwitz 1942) met zijn vrouw Golda van Coevorden (Groningen 1912 – Auschwitz 1943) en hun zoon Izaäk (Groningen 1941 – Auschwitz 1943). Simon was manufacturier. In dit pand was het joodse armenhuis gevestigd.

Golda van Dam-van Coevorden met zoontje Izaäk

→ (Bijna) aan het eind van de straat, voorbij de waterpartij, LA, oversteken en aan de overkant weer LA, dus teruglopen, Bosweg. Aan de Bosweg liggen Stolpersteine voor de huisnummers 16 en 5. Vroeger liep tussen de Bosweg en de Schreiershoek het Leeksterhoofddiep. De twee straten aan weerszijden van het water hadden een eigen naam.

Bosweg 16

Samuel van Dam (Leek 1886 – Auschwitz 1942) en zijn vrouw Bartha Cohen (Wildervank 1893 – Auschwitz 1943) woonden hier met hun zoon Benno Levie van Dam (Leek 1923 – Auschwitz 1943). Samuel was veehandelaar en Benno bankwerker. De vader van Bartha, Mozes Cohen (Wildervank 1856 – Auschwitz 1943), woonde bij hen in.

Bosweg 12 – 13 (pand Profile/Wagenaar fietsen)

In 1899 opende Siemon (Heiman) Aptroot (1874-1943) een

meubelmagazijn in Nietap. De meubels werden per schip naar Leek gebracht. Enige jaren later verhuisde de zaak naar de Nieuwe Streek. Het pand waarin het bedrijf was gevestigd, werd in 1907 verwoest door brand. Op dezelfde plaats werd een nieuw pand, het huidige, opgetrokken. Ook verkocht de firma Aptroot gordijnen, vloerkleden, dekens, kinderwagens en harmonica's. De textiel werd gaandeweg steeds belangrijker, want op een gegeven moment noemde Aptroot zich manufacturier. In 1917 vertrok het bedrijf naar Helpman, Groningen. In het pand kwam toen 'Hotel Boschhuis'.

Bosweg 5 (pand Scapino)

Hier woonden vroeger drie joodse gezinnen. De weduwe van Jozef van Dam, mevrouw Caroline Benima woonde op nummer A24 (Bunde 1885 – Auschwitz 1942) met hun zoon Leo (Leek 1917 – Auschwitz 1942) en haar zuster, Jeanette Benima (Bunde 1891 – Auschwitz 1942). In het volgende pand, op nummer A20, woonden Freerk van Dam (Leek 1882 – Auschwitz 1942) met zijn vrouw Rebecca Zadoks (Dwingeloo 1878 – Auschwitz 1942) en hun zonen Miechiël (Leek 1914 – Auschwitz 1942) en Lazarus (Leek 1917 – Auschwitz 1942). Lazarus was getrouwd met Sara Bollegraaf (Slochteren 1921 – Auschwitz 1943). Hun zoon Freerk (Leek 1942) overleefde de oorlog. Bosweg 4, dit pand werd in 1863 gebouwd door de familie Aptroot, maar werd in 1926 overgedaan aan Van Ek, manufacturier uit Kollum. Dit is het originele pand.

Bosweg 4

De familie Aptroot kwam oorspronkelijk uit Duitsland en hechte grote waarde aan goed onderwijs. Simon Heiman Aptroot (1819-1893) was gehuwd met Betje Klein (1825-1911). Aan de Nieuwe Streek ontwikkelde meubelmakerij Aptroot zich voorspoedig. Daarnaast begonnen ze een manufacturen-zaak. In 1863 lieten ze een grote koopmans-woning bouwen aan de Nieuwe Streek. Hun meubels werden per boot aangevoerd vanuit Groningen. Als er nieuwe meubelen aankwamen werd dat in de krant en via de dorpsomroeper aangekondigd. Dit pand werd in 1863 gebouwd door de familie Aptroot, maar werd in 1926 overgedaan aan Van Ek, manufacturier uit Kollum. Dit is het originele pand.

→ Weg naar R negeren.

→ Terug bij het kruispunt met de Tolberterstraat RD, De Dam

De Dam 11

Waar nu bloemenhuis Scheerhoorn is, woonden voor de oorlog Philip van Hasselt (Leek 1863 – Auschwitz 1942) en zijn echtgenote Schoontje Woudstra (Noordwolde 1862 – Auschwitz 1942).

Het echtpaar had geen kinderen. Oud-Leekster Sikke Cazemier herinnert zich dat voor het brede pand van de Van Hasselts de laatste twee lindebomen stonden van het Boven eind. Op warme zomerdagen zaten ze graag in de schaduw van die bomen naar de mensen te kijken. Philip van Hasselt was veekoopman geweest en had nog altijd zijn bamboestokje bij zich, hét attribuut van veehandelaren. Hij had ook stevast een grote rode zakdoek bij zich. Het bamboestokje ligt nu in museum Het Joodse Schooltje.

→ **Aangekomen bij het kruispunt met de Samuel Leviestraat LA, De Dam oversteken en LA weer teruglopen via de andere kant van de straat.**

De Dam 50 en 52 (Stolpersteine)

In één deel van beide huizen woonde het gezin van Mozes Levie (Leek 1913 – Vught 1943), manufacturier en zijn vrouw Sophia van der Wijk (Hoogeveen 1915). In het andere pand woonden de dansleraar en vertegenwoordiger van Singer-naaimachines Heiman Israëls (Leek 1902 – Auschwitz 1942) zijn echtgenote Aaltje de Vries (Winschoten 1907 – Auschwitz 1942) en hun zoon Levie (Leek 1933 – Auschwitz 1942). Oud-Leekster Sikke Cazemier vertelt dat Levie meestal Lowietje werd genoemd of ook Louis. Levie logeerde vaak bij Sikke omdat zijn ouders vooral op zaterdagavond oppas nodig hadden vanwege de danslessen die ze gaven.

Samuel van Dam met fiets, 1910

Voorbij het kerkje bevond zich het pand van Abraham van Dam, Exportslagerij. Op de plaats waar nu winkelcentrum De Liekeblom zit, had exportslachterij Van Dam vroeger haar kantoor achter de kerk. Abraham van Dam parkeerde elke morgen zijn auto tussen het kerkje en zijn kantoor.

→ **Terug bij het kruispunt met de Tolberterstraat oversteken en RA, 't Piepke, richting Nietap, Roden en Assen. Hier liggen twee Stolpersteine voor Abraham Denneboom en Henri Barend Polak.**

't Piepke 1-1

In de bovenwoning woonde Abraham Denneboom (Nietap 1900 – Auschwitz 1945), getrouwd met Elli Gans. Hij handelde in manufacturen. Elli Gans is na het vertrek van haar man naar Westerbork ondergedoken in Nietap (zie verder J.P.Santeeweg 113, p. 28) en heeft de oorlog overleefd. In hetzelfde pand woonde ook de kantoorbediende Henri Barend Polak (Rotterdam 1902 – Auschwitz 1942) met zijn vrouw Henriette Frieda van Beets die de oorlog overleefde op hetzelfde onderduikadres als Elli Gans.

Hoofdbrug richting Leek

→ **Vlak voor het kruispunt weer oversteken naar de rechterkant van de weg. Hier liggen Stolpersteine voor de familie Denneboom. Een oude reclameschildering is gerestaureerd en te zien links aan de zijkant van het pand.**

't Piepke 4

Hier woonde nog een gezin Denneboom: Herman Henri (Nietap 1896 – Auschwitz 1942), oudere broer van Abraham, met zijn vrouw Eva Nathans (Vries 1896). Zij hadden drie dochters: Saartje (Leek 1926), Hertha (Leek 1931) en Duifje (Leek 1922 – Bergen Belsen 1945). Herman

en Abraham hadden de manufacturenzaak aan 't Piepke van hun vader overgenomen. Eva en haar twee jongste dochters hebben de oorlog overleefd en zijn teruggekomen in Leek, waar zij de winkel heropenden. Later zijn ze alle drie naar Israël geëmigreerd. De winkel Denneboom is toen voortgezet door Elli Gans, weduwe van Abraham Denneboom. (Zie 't Piepke 1-1) Bij hen in huis woonde de vader van Herman, Hartog Denneboom, weduwnaar (Beilen 1855 – Auschwitz 1942). Hartog was een intelligente, actieve man. Hij was bestuurslid van de joodse gemeente van Leek, vooruitstrevend en politiek actief bij de SDAP. Hij en zijn vrouw hadden vier zonen. Ook Herman was SDAP'er en actief op sociaal gebied. Duifje Denneboom was gehuwd met Salomon Joël (Leo) van Essen (Groningen 1915 – Auschwitz 1943). Zij waren vlak voor hun vertrek naar Westerbork voor de wet getrouwd. Hun Choepa (joodse voltrekking van het huwelijk) vond plaats in Westerbork.

→ **Zijweg oversteken en weg vervolgen, het dorp Nietap in. De weg heet vanaf hier J.P. Santeeweg en deze gaat u volgen gedurende 1,1 km. Alle wewgen naar rechts negeren.**

De tramlijn lag aan de linkerkant van de weg. Aan de linkerkant van de weg ziet u ook **J.P. Santeeweg 14**. Hier woonde Samuel Victor van der Reis (1800 – 1888). Hij was manufacturier maar organiseerde ook openbare verkopen. Hij bezat grond en huizen in Leek en omgeving. Hij hield zich nauwgezet aan de joodse spijswetten en nam op reis zijn eigen voedsel mee in blikken trommels. Van der Reis bediende zich dikwijls van het Jiddisch in spreken en schrijftaal. In 1822 trouwde hij met de Amsterdamse Henriette Asser Lehman die in 1864 overleed. Het echtpaar was kinderloos. Wel woonden er van tijd tot tijd neefjes en nichtjes in huis. Samuel had organisatorische kwaliteiten en was betrokken bij de oprichting van de joodse school. Hij was een centrale figuur in het joodse kerkbestuur en als rijk man een notabele Leekster. Hij ligt begraven op de joodse begraafplaats in Leek.

→ **Voetpad gaat over in fietspad bij de Vincent van Goghstraat. Van Goghstraat oversteken en RD, fietspad blijven volgen. 1e weg RA, richting Roden en Assen. U loopt nu op een ventweg die weer overgaat in een fietspad.**

Leo van Essen met Duifje Denneboom in Drachtster tram

In het voorjaar van 2015 werd bij de restauratie van de gevel van het pand van Denneboom aan 't Piepke, richting parkeerplaats en achterzijde Liekeblom, op het beschot een oud reclamebord ontdekt van de firma 'Denneboom, kleding – manufacturen, beddenmagazijn'. Op initiatief van de Historische Kring Leek en de Samuel Leviestichting en met medewerking van de firma Schuil is het bord in mei 2015 gerestaureerd door de Leekster schilder Jos Dasselaar.

→ Direct voorbij Openbare Basisschool De Flint is een fietspad.
Hier moet u **RA**, maar als u 100 m doorloopt, komt u bij:

1 J.P.Santeeweg 113

Tijdens de oorlog woonde op dit adres mevrouw **Anje Boer-Knot** (1888 – 1977). Mevrouw Boer was weduwe. In haar huis zaten tijdens de oorlog enkele onderduikers: Elli Gans (Grijpskerk 1910), de echtgenote van Abraham Denneboom en Gonda Gans (Grijpskerk 1913), de zus van Elli en gehuwd met Moos de Beer (Groningen 1918 – Auschwitz 1943). Beide mannen hoorden bij de eerste lichting weggevoerd naar Westerbork in 1942. Omdat Elli en Gonda weinig goeds verwachtten na het vertrek van hun mannen, doken zij onder. Bij hen voegde zich Henriette (Jet) Frieda van Beets (Rotterdam 1902), de vrouw van Henri Barend Polak. (Zie 't Piepke 1-1). De drie vrouwen hebben meer dan 500 dagen ondergedoken gezeten. Ook de zonen van mevrouw Boer, die allen moesten opkomen voor de Nederlandse Arbeidsdienst, zaten bij hun moeder ondergedoken, bovendien woonden er nog twee Limburgse evacuees. Mevrouw Boer heeft in 2009 postuum de Yad Vashem-onderscheiding ontvangen.

J.P. Santeeweg 113

→ Loop terug en ga **LA** het genoemde fietspad op.

→ Op driesprong **L** aanhouden, richting Roden en Norg. Let op: doordeeweeks kan het fietspad hier erg druk zijn in verband met van en naar school fietsende scholieren!

→ Op volgende driesprong bij fietsknooppunt 77 **L** aanhouden, nog steeds richting Roden en Norg.

→ Hierna maakt het fietspad een haakse bocht naar **L**. In deze bocht **RD**, bospaadje op naar een ven. (U kunt ook het fietspad blijven volgen.) Bij het ven **RD** tot u weer op het fietspad bent. Hier **RA**.

→ Fietspad volgen richting knooppunt 75 gedurende ca. 800 m tot u een woonwijk van Roden bereikt en **R** een houten bruggetje over de sloot ziet. Hier gaat u **LA**, een bospaadje in (dus niet **R** het houten bruggetje over). Op een boom zit de geel-rode markering van het Drenthepad.

→ Bospaadje komt uit bij een drukke weg achter geluidswallen. Weg oversteken en paadje volgen. **RD** blijven gaan, pad naar **R** negeren.

→ Op verharde weg **RD**, Woldzoom.

→ Eerste weg **LA**, Van Bergenstraat, en op kruispunt **RA**, Oudgenoegstraat. Deze volgt u gedurende 400 m. Zijwegen negeren

→ Bevrijdingsplantsoen oversteken en **RD**, straat heet nu Dreesdestraat.

Het 4 mei comité van Roden heeft lesbrieven voor de basisschool ontwikkeld over de oorlogsslachtoffers uit Roden, naar wie straten in de wijk Middelveld zijn vernoemd. Op de website van de wijk, www.middelvelddroden.nl/oorlogsmonument-roden, staan de toelichtingen op de straatnamen. Drie straten dragen de namen van weggevoerde joden: Oudgenoeg, Dreesde en Wijnberg. De Dreesdestraat en de Wijnbergstraat zijn vernoemd naar Isidoor Dreesde en Betje Wijnberg.

2 De Oudgenoegstraat is vernoemd naar **Markus Oudgenoeg**. In het Oosteinde had hij zijn slagerij. Het gezin van Markus Oudgenoeg (Roden 1892 – Auschwitz 1942) en Jette Gottfriedt (Onstwedde 1894 – Auschwitz 1942) had twee kinderen, Jacob (Roden 1921 – Auschwitz 1942) en Saartje (Roden 1930 – Auschwitz 1942). In september 1942 werden eerst de mannen naar Westerbork gestuurd, in november gevolgd door de vrouwen. Hun bezittingen werden door de politie in beslag genomen, naar het gemeentehuis gebracht en door de Duitsers opgehaald. Markus en Jacob overleden 30 september 1942 in Auschwitz, Jette en Saartje op 19 november 1942. Hetzelfde lot onderging de in Roden wonende zuster van mevrouw Oudgenoeg, de weduwe van Lazarus Levij: Johanna Gottfriedt. Deze Roners werden met de eerste transporten van Westerbork naar het vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau vervoerd en daar vergast.

Begraafplaats Roden

Markus (l) en Jacob (r) Oudgenoeg

→ **RD** blijven gaan, wegen naar **L** en **R** negeren. Doorlopen tot u bij een drukke weg komt, Nieuweweg.

→ Drukke weg oversteken en **RA** het fietspad op. Na 50 m **LA**, fietspad op richting Roderesch en Norg.

→ In bocht naar **R** gaat u **RD**, bospaadje in. Paadjes **R** en klinkerweg **L** negeren.

→ Eerste bospaadje **LA**, op splitsing **R** aanhouden.

→ Op kruispunt met breed pad **LA**, het brede pad op. Op kruispunt met klinkerweggetje **RD**.

→ Pad gaat over in tegelpad dat uitkomt op een parkeerplaats. Tegelpad blijven volgen tot de straat (Ceintuurbaan-Zuid), hier **RA** via het voetpad. Niet oversteken. Weg **R** negeren.

→ Op T-splitsing van het voetpad **RA**, voetpad maakt direct ook weer een knik naar **L**.

→ Op klinkerweg bij de Aula **LA**.

→ Eerste weg **RA**, naar de begraafplaats.

→ **RA** door het hek de begraafplaats op. Eerste pad **LA** en meteen weer **RA**.

Aan uw rechterhand ziet u het herdenkingsmonument voor de gevallen tijdens WOII.

3 Begraafplaats Roden

Op de begraafplaats van Roden bevindt zich een monument voor alle Roder gevallen tijdens WOII. Het monument is geplaatst in de jaren vlak na de oorlog. Aanvankelijk stonden er geen namen op het monument. Die zouden worden ingemetseld in de muur in een koperen koker. In 2006 zijn alle namen ook zichtbaar gemaakt met twee platen aan weerszijden van de muur. Onder hen de namen van de joodse slachtoffers, elf in totaal, allen omgekomen in Auschwitz.

→ Voorbij het monument weer **LA** en vervolgens zo veel mogelijk **RD** via het hoofdpad tot u bij een groot hek aan een drukke weg komt (Norgeweg). Hier verlaat u de begraafplaats weer.

→ **LA**, het voetpad maakt een knikje naar **L**.

→ Ceintuurbaan Zuid oversteken en **RA**. Steek de drukke weg over en dan **LA** via het fietspad. Hier weer de geel-rode markering van het Drenthepad.

→ Weg **R** negeren (Windgat) en **RD** heuveltje op. Eerste pad **RA**, zandpad met dikke beuken aan weerszijden met geel-rode markering van het Drenthepad.

→ Eerste pad **LA**, ook een laan met oude beuken en eiken. Pad gaat over in klinkerpad. **R** ziet u museum Havezathe Mensinge. (Eet- en drinkgelegenheid)

→ Weggetje **L** negeren en brug naar **R** negeren. Vlak voor de bocht naar **R** gaat u **LA**, een klinkerpaadje op.

→ Loop achter een oude boerderij langs en vervolgens **RA**, een smal steegje langs het gebouw. Dit komt uit bij de parkeerplaats aan de Brink.

→ Loop door tot de straat. U bevindt zich nu op de Brink. **R** ziet u de Catharinakerk en de Winsinghhof (eet- en drinkgelegenheid).

→ Steek de straat over en ga **LA**. Voor u ziet u het beroemde beeldje van Ot en Sien, gemaakt in 1969 door Suze Boschma-Berkhout. Dit kinderpaar is bekend van leesboekjes, waaronder *Nog bij moeder* (uit 1904 – 1905). Ot en Sien waren hierin de hoofdpersonen. Hindericus Scheepstra (Roden 1859 – Roden 1913) schreef deze serie samen met de Haagse pedagoo Jan Ligthart.

→ Bij een drukke weg **RA**, Raadhuistraat.

→ Vlak voor de rotonde de weg naar **L** oversteken en weg aan de linkerkant vervolgen. Op de rotonde eerste weg **LA**, Kanaalstraat.

→ Weg **L** negeren (Wilhelminastraat) en Kanaalstraat blijven volgen.

Voormalig station Roden

De Drachtster Tram stopte op zijn route naar Groningen in Roden op het station dat op het nu braakliggende terrein lag achter de Wilhelminastraat, in de flauwe bocht van de Kanaalstraat. De Roder joden stapten hier voor hun reis naar Westerbork op de tram.

→ Negeer de weg **L** (Touwslager), en ga **RD**. Na 175 m komt u bij het kruispunt met de Bloemstraat.

Kanaalstraat 44 (hoek Bloemstraat)

Isidoor (Rotterdam 1898 – Auschwitz 1943) en Betje (Leek 1886 – Auschwitz 1943) Dreesde-Wijnberg hadden op dit adres een kledingwinkel. Isidoor werkte in Groningen;

Betje verkocht huis aan huis garen, band, stoffen e.d. Ze hadden geen kinderen. Isidoor werd in mei 1942 weggevoerd uit Roden. In november 1942 kreeg Betje haar oproep. Een aanbod om te gaan onderduiken sloeg ze af omdat ze samen met haar man wilde zijn. Nog geen jaar later ging ze op transport naar Auschwitz.

→ Loop ca 20 m terug en dan **RA**, Schoollaantje. Dit helemaal uitlopen.

→ Einde straat **RD**, fietspadje op naar de hoek Leeksterweg – Heerestraat. **L** zijn het busstation en de parkeerplaats, het eindpunt van dit traject.

350 m naar R bevindt zich: **Leeksterweg 197**

In dit pand woonde de familie Heijmans. De heer Heijmans was agent van politie en gehuwd met de joodse Joela de Lange. Zij hadden een dochter Berty. Zowel Joela als Berty overleefden Westerbork en keerden na de oorlog terug naar Roden.

Koenraad Heijmans zat ondergedoken in Nieuw Roden, maar werd opgepakt in december 1944. Hij werd weggevoerd naar concentratiekamp Neuengamme. In de nasleep van de oorlog kwam hij samen met 5000 ex-gevangenen van dit kamp om bij een geallieerde vliegtuigaanval op de boot Cap Arcona, even buiten Lübeck. Zie voor meer informatie www.vriendenkringneuengamme.nl

RODEN – PEIZE

Startpunt

Busstation Roden

Eindpunt

Bushalte Peizerwold, Peize

Afstand

9,5 km

➔ Vanaf de bushalte aan de Heerestraat, loop richting de winkelstraat, naar het kruispunt Heerestraat – Touwslager. Bij het kruispunt oversteken en **LA**, Touwslager.

➔ Einde Touwslager oversteken en **RA**, Kanaalstraat. U loopt aan de linkerkant van de weg. Stoep gaat over in een ventweg, deze met grote bocht naar links vervolgen, langs rotonde, Julianaplein. Ventweg gaat na de parkeerplaats weer over in trottoir.

Op dit punt, waar het trottoir weer begint, staat aan de overkant van de weg een waterpomp. Dit oorlogsmonument is een nagedachtenis aan de Limburgse evacués, de bevrijding en de inwoners van Roden die zijn omgekomen in WOII.

➔ Schoolstraat **R** negeren en weg met bocht naar **L** vervolgen, Groningerstraat.

1 Vanaf de rotonde 250 m richting Groningen, bevindt zich rechts van de weg het pand **Groningerstraat 11**. Hier woonde de familie Oudgenoeg waarvan ook familieleden in Leek woonden. Vader Jacob Oudgenoeg uit Leek had vijf zonen. Alleen zoon Aron overleefde de oorlog. Aan de Groningerstraat in Roden woonde en werkte slager Marcus, roepnaam Max (Roden 1892 – Auschwitz 1942). Hij woonde daar met zijn vrouw Jette Gottfriedt (Stadskanaal 1894 – Auschwitz 1942), hun zoon Jaap (Roden 1921 – Auschwitz 1942) en hun dochter Saartje (Roden 1930 – Auschwitz 1942). Max en Jaap zijn in juli 1942 weggevoerd, Jette en Saartje in november 1942. Na de

oorlog kwam het poëziealbum van Saartje tevoorschijn, bijgehouden van 18 mei 1940 tot en met 4 november 1942. Het album is nu in bezit van Reina Oudgenoeg, de dochter van Aron. De Historische Vereniging van Roden heeft een kopie.

- **Kamplaan R** negeren. Doorlopen tot het kruispunt Groningerstraat met Kastanjelaan en Jachtlaan. Hier **RA**, Jachtlaan.
- **Zijstraten** negeren, Jachtlaan maakt een ruime bocht naar rechts.
- **Weg blijven volgen**, Jachtlaan gaat over in Heidelaan.
- **Heidelaan volgen tot scherpe bocht naar R**, weg heet nu Spijkerzoom. Vlak na de bocht **LA** het fietspad op richting Peize en Lieveren.
- **Fietspad maakt een aantal haakse bochten en komt uit op een smalle weg**. Hier **LA** richting Peize en Lieveren.
- **Op T-splitsing RA**, Weehorsterweg. Via een brug het Oude Diep over en de Weehorsterweg vervolgen.
- **Op T-splitsing bij fietsknooppunt 37 LA**, Scharenhulsedijk.
- **Eerste weg R**, richting Peize, Vossegatsweg.
- **Op kruispunt RD**, richting Peize, nog steeds Vossegatsweg.
- **Vossegatsweg maakt scherpe bocht naar R**. Voorbij de bocht is fietsknooppunt 29, hier **LA** fietspad op, fietstunnel onder de weg door.
- **Aan het einde van de tunnel rechts aanhouden**, Peize in via de Oude Veldijk. Deze gedurende 900 m volgen. Alle zijwegen negeren.
- **Vlak voor het einde van de weg RA** een smal paadje in, Burchtlaantje. Dit smalle paadje helemaal uitlopen, richting de kerk. Halverwege staat **L** de molen. **RD** blijven gaan.

- 2** Bijna aan het eind van de Burchtlaan staat een informatie-paneel over de burcht die hier heeft gestaan. De eerste vermelding van Peize en '**Het Huys te Peijse**' is in documenten uit 1178 te vinden waarin het omschreven wordt als *bewoond door de Ridders van Pedeze*.

- **Burchtlaan komt uit op een brinkje, een driehoekig grasveld**. Ga **RD** naar de kerk.

Als u een rondje om de kerk loopt ziet u achter de kerk een fraaie gerestaureerde boerderij uit de 17e eeuw. In de kerk is een herinneringssteen te zien. Dit is een geschenk van de Limburgse bevolking aan de voormalige gemeente Peize, omdat zij door de Peizer bevolking zijn opgevangen. Op de steen staat de tekst: "Dankbare herinnering van de Limburgsche evacuees 17 jan. – 8 juni. 1945".

- **Als u met uw rug naar de ingang van de kerk staat RA**, Hoofdstraat vervolgen.

- **Tweede weg LA**, Esweg.

- 3** Rechts staat het **Bevrijdingsmonument** dat herinnert aan de bevrijding van het dorp op 14 april 1945. Het is een zwerfkei, geplaatst op veldkeien die samen een liggend esdoornblad (maple leaf) vormen, het symbool voor de Canadese bevrijders van Peize.

- **Esweg RD** blijven volgen gedurende ruim 500 m, kruispunt en zijwegen negeren, tot het kruispunt met Karlingakkers en Hoppekampweg. Hier **LA**, Hoppekampweg.

- **Op kruispunt met Oosterweg RD**.

- **Weg L** negeren (Raadhuisstraat), eerste pad **R**, fietspad richting Groningen en Roden.

Links staan palen waar hop tegenaan groeit, de plant die wordt gebruikt voor het brouwen van bier. Op een bord staat daar meer informatie over.

De Onlanden

- Weggetje **R** (Oosterweg) negeren. Weg maakt haakse bocht naar **L**.
- Op kruispunt met Groningerweg en een fietspad **RA**, richting fietsknooppunt 02, Groningerweg. Langs deze weg lag de tramlijn naar Groningen. Het fietspad gedurende een kilometer volgen.
- Weg naar **R** negeren, fietspad loopt nu langs de doorgaande weg naar Groningen.
- Na 1 km komt u bij de bushalte Peizerwold van de lijndienst Roden – Groningen en v.v.

PEIZE – GRONINGEN

Startpunt

Bushalte Peizerwold, Peize

Eindpunt

Centraal station Groningen

Afstand

10,5 km

Peize was tot het einde van de negentiende eeuw een geïsoleerd, arm dorp waar weinig joden woonden. In totaal zijn er 45 joodse personen geweest die kortere of langere tijd in Peize hebben gewoond, er waren nooit meer dan twee gezinnen tegelijk. Er zijn namen bekend zoals Rosenbaum, Levi en Oudgenoeg die ook in Roden en Leek voorkwamen.

Alleen het molentje aan de Noorddijk herinnert aan de joodse bewoning. Het is gebouwd door Ephraim Izaak Levi Rosenbaum (Groningen 1852 – Peize 1935, begraven in Leek), de vader van Izaäk (Peize 1881 – Sobibor 1943).

Izaak Rosenbaum uit Peize met kleinkind Betty

→ Als u vanuit Peize komt, loopt u tegenover de bushalte Peizerwold **LA** de Stenhorsterdijk in. Direct na een brede sloot **RA** over het graspad langs de sloot. Dit komt uit op een fietspad, hier **LA**. Fietspad maakt bij het Peizerdiep een haakse bocht naar **R** en daarna **LA** de brug over.

Bij een periode van aanhoudend droog weer kunt u de Stenhorsterdijk helemaal uitlopen, deze gaat **RD** over in een drassig paadje door een bosje en komt uit op de dijk van het Peizerdiep. Op de dijk **RA**, het graspad op. Dit komt uit op een fietspad. Dit **RD** blijven volgen, daarna **LA** de brug over.

→ Einde fietspad bij fietsknooppunt 11 **RA**, Roderwolderdijk, deze volgen gedurende 3 km naar fietsknooppunt 12.

→ Na vier bruggen maakt het fietspad een scherpe bocht naar **R** en komt dan bij fietsknooppunt 12.

→ Ga richting fietsknooppunt 13: Brug over en **RD** blijven gaan, Langmadijk. Deze komt uit op de drukke N372, Groningerweg. Voorzichtig oversteken en **LA** over het fietspad. Richting Hoogkerk en Groningen.

1 Na bijna 500 m buigt het fietspad van de weg af. Even verderop, nog voor de rotonde, is een restant te zien van een spoorbrug van de tramlijn Drachten-Groningen.

→ Fietspad **RD** vervolgen langs de rotonde. Aan uw linkerhand is P+R Hoogkerk, met vele busverbindingen. Aan de rechterkant bevindt zich het Van der Valkhotel Groningen-Hoogkerk.

→ Busbaan oversteken en **RA** Peizerweg, onder het fiets-/busviaduct van de A7 door. Fietspad blijven volgen.

→ Bij fietsknooppunt 13 **RA**, Peizerweg. Deze ca. 2 km volgen. Halverwege maakt de weg een bocht naar **L**, vervolgens bij het Hegepad weer **RA**, steeds bordjes richting centrum volgen.

2 Het spoor van de Drachtster Tram liep vroeger ongeveer op de plaats waar nu het fietspad is. Sporen ervan ziet u ongeveer 100 m na het Hegepad. De weg en het fietspad gaan over een slootje. Op de weg ziet u alleen de leuningen van de brug. Vanaf een van de oevers van het slootje kunt u onder de brug kijken. U ziet er de fundering van de voormalige spoorbrug.

→ Voorbij het bruggetje oversteken naar de stoep aan de rechterkant van de weg. Vlak voor het viaduct via het zebrapad weer terug naar de linkerkant van de weg.

3 Hier ligt, vlak voor het viaduct aan het eind van de Peizerweg, nog een stuk rails van de Drachtster Tram, gerestaureerd in 2013.

→ Ga onder het viaduct door en loop door tot de spoorwegovergang. De spoorwegovergang **L** negeren. De weg oversteken en **RA** het fietspad op richting Peize en Stadspark. Na ca. 80 m steekt u de Peizerbaan (busbaan) over en daarna op het fietspad **LA**, Koeriersterweg. Deze helemaal uitlopen. Verzetstrijderslaan en Gijzelaarslaan **R** negeren.

→ Einde Koeriersterweg, oversteken en **LA**, Paterswoldseweg, onder de busbaan door, en het spoor oversteken.

Aan het einde van de Koeriersterweg tussen de spoorlijn en de Koeriersterweg lag het eindstation van de tramlijn Drachten – Leek – Groningen. De weggevoerde joodse inwoners van Leek stapten hier uit de tram. Zij moesten vervolgens met hun bagage naar het hoofdstation lopen.

Vertrek Drachtster tram naar Roden, 1943

De tram van de NTM vervoerde op zondagen en met pasen en pinksteren personen naar Roden. Hiervoor werden ook goederenwagons gebruikt.

→ Na de spoorwegovergang eerste straat **RA**, Theodorus Niemeijerstraat. Gaat over in een fietspad. Bij fietsknooppunt **85 RA**, vervolgens **LA** over de brug en het fietspad **RD** blijven volgen, onder het viaduct door richting station. **R** achter het hek beginnen de sporen en perrons van het hoofdstation Groningen.

→ Vlak voor het stationsgebouw **RA** perron 1a/2a op en meteen **LA**.

→ Doorlopen tot ongeveer halverwege het stationsgebouw, tot vlak voor bord 'uitgang' en 'stationshal'.

Rechts van de eerste uitgangdeuren hangt een herdenkingsplaat van de gevallen NS-medewerkers tijdens WOII.

→ Door de automatisch openende deuren de stationshal ingaan (kijk omhoog voor het fraaie plafond) en de hal verlaten via de deuren er recht tegenover. U staat op het stadsbalkon van het Stationsplein. Rechts bevindt zich ook het busstation.

RONDWANDELING GRONINGEN

Start- en eindpunt

Hoofdstation Groningen,
Stationsplein 4, 9726 AE Groningen

Afstand

9,7 km

Aan het einde van de zestiende eeuw kwamen de eerste joden in Groningen. Vanwege de toename van het aantal joden in de achttiende eeuw werd een huis aan de Steentilstraat gehuurd en als synagoge ingericht. Er ontstond een georganiseerde joodse gemeente. Ondanks weerstand uit christelijke kring werd er in 1756 een synagoge in gebruik genomen in de Volteringstraat, de latere Kleine Folkingestraat, het laatste gedeelte van de Folkingestraat. Eerst had de synagoge geen ramen vanwege de vijandige houding van de plaatselijke bevolking. In 1852 splitsten ultraorthodoxe joden zich af en bouwden een synagoge aan het Gedempte Zuiderdiep. De weer verenigde joodse gemeente besloot aan het begin van de twintigste eeuw, ondanks het afnemende synagogebezoek, tot nieuwbouw in 1906.

Joodse inwoners van Groningen hebben een grote invloed gehad op zowel het economische als het universitaire leven. Een groot aantal van hen was, net als in andere provinciesteden, werkzaam als kleinhandelaar, winkelier, vleeshouwer en veehandelaar. Vooral de families Polak en Levie hadden een belangrijke rol bij het opzetten van nieuwe takken van industrie en grootwinkelbedrijven. Verschillende joden waren (hoog)leraar.

Groningen heeft verschillende groepen vluchtelingen gekend. De groep Duitse vluchtelingen was het grootst en bleef ook langer. Russische joden ontvluchtten hun land eind negentiende eeuw vanwege de pogroms. Vanuit Groningen reisden ze door naar Rotterdam en de Verenigde Staten. Voor de vluchtelingen werd een steuncomité opgericht. Vanaf het station werd men ondergebracht in

een logement, van kleding voorzien en weer afgezet op het station voor de reis naar Rotterdam. In een week tijd waren dat soms 300 mensen.

In de periode 1933–1940 woonden 250 buitenlanders, hoofdzakelijk Duitse joden, in Groningen.

Rond 1940 woonden er bijna 2.800 joden in de stad Groningen die in WOII voor een groot deel in concentratiekampen werden omgebracht.

Joodse werklozen met een uitkering werden vanaf januari 1942 in werkkampen te werk gesteld. Veel joden waren werkloos door de vele beperkingen, confiscaties of sluiting van winkels en bedrijven. De beter gesitueerden hadden de meeste mogelijkheden om vrijstellingen te krijgen. Op 24 juni 1942 werd een keuringsplicht afgekondigd voor joodse mannen tussen de 16 en 55 jaar met het oog op verrichten van arbeid in werkkampen. Joodse werkloze mannen tussen de 18 en 55 uit de hele regio werden gekeurd in het Joods Lyceum aan de Violenstraat. Van de honderden mannen werden er slechts 16 afgekeurd.

Op 10 juli 1942 werd een groep van ongeveer 850 joodse mannen, van wie ongeveer 600 uit de stad, maar ook uit Leek, Winschoten en Stadskanaal via het Groninger station naar werkkampen in De Fledders (gemeente Norg), Balderhaar, Kloosterhaar (beide onder Hardenberg), Het Wijde Gat bij Staphorst, Twilhaar bij Nijverdal en Westerbork weggevoerd.

De Joodse Raad werd begin 1941 door de Duitsers ingesteld, eerst alleen voor Amsterdam maar vanaf eind 1941 per provincie. Deze Raad hielp bij de uitvoering van de maatregelen. Voor het Groningse ressort was opperrabbin Simon Dasberg het hoofd van de Joodse Raad. Hij werd eind 1942 plaatsvervangend opperrabbin van Amsterdam. Zijn plaats in de Joodse Raad werd opgevuld door de zeventigjarige Jacob Herman Meijer.

Joden uit de strategisch belangrijke kustplaats Delfzijl en joodse vluchtelingen uit Duitsland die in de provincie Groningen verbleven, waren de eerste gedeporteerden. Via Amsterdam werden zij in het voorjaar van 1942 naar Kamp Westerbork op transport gezet. Op 15 juli 1942 vertrok uit Westerbork de eerste trein met ongeveer 2.000 mensen naar Auschwitz.

De deportaties in Groningen begonnen in 1942 met de oproep van mannen voor werkkampen en gingen door tot april 1943. Er zijn relatief weinig Groningse joden ondergedoken. Wel hielp een studentencomité joodse kinderen onder te duiken. Van de 2.550 gedeporteerde joden overleefden er maar tien de oorlog.

Er waren protesten tegen de deportaties zoals die van 110 joden op 30 september 1942. Maar op 3 oktober 1942 volgde weer een transport van dit keer 650 personen, in hoofdzaak vrouwen en kinderen, naar Westerbork. Op 28 november 1942 werden er uitsluitend joden uit de provincie weggevoerd. Slechts een enkeling werd gespaard. Op 12 maart en 8 december 1943 vonden de laatste transporten plaats.

Ongeveer 200 joodse 'stadgers' keerden na afloop van de oorlog terug, vooral van hun onderduikadressen maar ook tien uit de kampen. Velen vertrokken nadien weer. Ongeveer 120 joden paktten hun leven in de stad weer op. De synagoge aan de Folkingestraat bleef tijdens de oorlog gespaard, maar werd in 1952 verkocht. Het gebouw diende achtereenvolgens als onderdak voor een wasserij en stomerij en als kerk en vergaderzaal voor het Apostolisch Genootschap. De in 1973 in het leven geroepen Stichting Folkingestraat Synagoge beijverde zich voor de restauratie van het gebouw, waardoor het in 1981 opnieuw deels als synagoge in gebruik genomen kon worden.

In Groningen vernoemde straten naar joodse inwoners

De Jozef Israëlsstraat en het Jozef Israëlsplein zijn genoemd naar de bekende kunstschilder. De Hamburgerstraat is genoemd naar Eliazar Hamburg Mozeszoon (1859–1918). In 1904 werd hij gekozen tot opperrabbin van Groningen. De Prof. Oppenheimstraat is genoemd naar Jacques Oppenheim (1849–1924), gemeentesecretaris van Groningen (1873–1885), hoogleraar staatsrecht aan de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen. De S.S. Rosensteinlaan is genoemd naar Samuel Siegmund Rosenstein (1832–1906) die als zoon van een rabbijn in Berlijn werd geboren. Deze straten kregen tijdens de oorlog een andere naam.

→ Hoofdstation Groningen

Op perron 1 is een plaquette naast de ingang van de centrale hal aangebracht van de gevallen NS-medewerkers tijdens WOII.

→ Vanaf de centrale hal van het hoofdstation schuin naar **R**, richting museum.

→ Over de fiets/loopbrug, de Werkmanbrug over het Verbindingskanaal.

→ **RD** de Ubbo Emmiusstraat in.

→ Steeds **RD** totdat u bij het Gedempte Zuiderdiep komt.

Teschuath Jisraël aan het Zuiderdiep, 1925

Op nummer 49 stond aan het Gedempte Zuiderdiep de tweede synagoge van Groningen. Deze was van de afgescheiden ultraorthodoxe gemeente.

De komst van de synagoge in 1756 betekende het voorzichtige begin van een joodse buurt. Vanwege de religieuze verplichtingen wilde men dichtbij de sjoel (synagoge)

Synagoge gedempte Zuiderdiep

wonen. Er kwamen joodse instellingen zoals de joodse school in de Haddingestraat, het studiehuis Ets Haïm, het Rabbinaatshuis in de Folkingestraat en het bejaardentehuis Beth Zekenim in Schoolholm. Het merendeel van de joden woonde in de nabijheid van de Folkingestraat.

→ **Zuiderdiep oversteken RD naar Folkingestraat.**

Welgestelde joden, die niet altijd naar de synagoge gingen, verhuisden naar de wijk Helpman in de richting van Haren. De minderbedeelden bleven in de Folkingestraat, Haddingestraat en het Zuiderdiep (kleine middenstand) wonen of waren aangewezen op eenkamerwoningen in de Nieuwstad, Folkingedwarsstraat en Torenstraat waar de zogenaamde 'dalles-joden' woonden. Zij handelden onder andere in vossen, waar de vrouwen kleedjes van maakten die ze op de markt verkochten. Op Sjabbat (zaterdag, rustdag) mocht men niets doen. Dan werd er niet gefietst en geen geld uitgegeven.

In de negentiende eeuw werden de huizen in de Folkingestraat vaak tot winkels verbouwd. Er waren koosjere slagers en bakkers maar ook fietsenmakers en textielzaken. Men dreef daarnaast straathandel of men stond op de markt met groente, fruit of textiel. Er was een rijk verenigingsleven, men zorgde voor elkaar en alle feesten werden uitgebreid gevierd.

De **Folkingestraat** is nu een van de leukste winkelstraten van Groningen. Met een synagoge die weer volop in gebruik is en met vijf kunstwerken die het verleden van deze buurt verbeelden.

Aan de linkerkant van de straat is een kunstwerk, ontworpen door Gert Sennema: een bronzen deur zonder handvat zodat hij niet geopend kan worden, alsof de deur voor de joden hier voor altijd gesloten blijft.

Midden op straat is een kunstwerk aangebracht van Joseph Semah. Het bestaat uit elf bronzen maantjes die de synagoge verbinden met de Vismarkt. De maan begint als sikkkel, is halverwege de straat vol en neemt daarna weer af. De joodse jaartelling wordt bepaald door de maan. Rechts op nummer 60 staat de synagoge, ontworpen door architect Tjeerd Kuipers. Hij is gebouwd op dezelfde plek waar sinds 1756 een kleine synagoge stond. Het

gebouw heeft een Moorse of oriëntaalse bouwstijl, met opvallende bolvormige koepels en hoefijzerbogen. Er zijn drie ingangsportalen, de beide zij-ingangen leidden oorspronkelijk naar de vrouwengalerijen. In de puntgevel boven het hoofdportaal ziet u een prachtig glas-in-loodraam met de Davidster. De Hebreeuwse tekst boven de hoofdingang betekent *'Je bent gezegend bij het binnenkomen en bij het naar buiten gaan'*. In de synagoge waren ruim 600 zitplaatsen.

Het **Rabbinaatshuis** staat links naast de synagoge op de hoek van de Nieuwstad. Het is oorspronkelijk in 1890 als badhuis gebouwd, met badmeesterwoning, winkelhuis en een vergaderzaal voor de joodse gemeente. Later werd dit het Rabbinaatshuis. Het is in eclectische stijl gebouwd, in de geveldecoraties ziet u invloeden uit de renaissance en het classicisme. Bovenin de gevel staan de letters NIG, Nederlands Israëlitisch Genootschap.

Mikwe

In maart 2014 zijn in het Rabbinaatshuis twee zogeheten mikwes blootgelegd. Mikwes zijn rituele baden voor vrouwen. Ze zijn te bezichtigen vanuit de synagoge.

Rechts op **nummer 52** stonden de bakkerij en het woonhuis van de bekende joodse familie Hildesheim. Philip Hildesheim kwam in 1822 vanuit Warschau naar Groningen. Vele joodse en niet-joodse 'stadgers' kochten hier hun verse, hagelwitte galletjes (broodjes) met dun gevlochten stengeltjes over de rug. De familie had belangrijke functies in het kerkelijk bestuur en in het verenigingsleven. Zoon Izak (Groningen 1894 – Midden-Europa 1943) werd daarvoor nog geridderd. Andere kinderen werden o.a. oogarts en vertalers van Hebreeuwse/jiddische literatuur en poëzie. In 1942 werden alle aanwezige familieleden gedeporteerd. Onderin de plint van de gevel is een plaquette aangebracht.

Links nummer 39 stond het huis van Leo Bohemen (Groningen 1906 – Groningen 1943), werknemer van kledingfabriek Levie aan de W.A. Scholtenstraat. Hij was een bekend atleet en lid van de joodse gymnastiekvereniging Ivria. Tijdens de bezetting werd hij bij de voordeur door een Duitse soldaat of een NSB-er doodgeschoten.

Rechts nummer 36

Het voormalige joodse studiehuis Ets Haïm (Hebreeuws voor 'Levensboom') dat in 1899 werd gebouwd, is nu een reisbureau. Alleen de zijmuren zijn nog oorspronkelijk. In Ets Haïm werden de Thora en de Talmoed bestudeerd, er werden lezingen gehouden, kinderen kregen er joodse les en later was de jeugdsynagoge hier tijdelijk gehuisvest. Op de gevelsteen was een afbeelding van een levensboom te zien. Deze steen is bewaard gebleven en staat in de synagoge.

Links nummer 35

Voormalige kledingwinkel van Simon Bollegraaf (Slochteren 1875 – Auschwitz 1942) en Grietje Bollegraaf-Levitus (Onstwedde 1880 – Auschwitz 1942). Dochter Saartje (Groningen 1918 – Auschwitz 1942) woonde met haar echtgenoot Aron van Leeuwen (Den Haag 1903 in Den Haag – Midden-Europa 1943) bij het gezin in. Aron, Saartje én haar broers Levie (Groningen 1914 – Auschwitz 1943), Abraham (Groningen 1915 – Auschwitz 1943) en Ruben (Groningen 1920 – Auschwitz 1943) stonden officieel ingeschreven als 'muzikant'.

Stolperdrempel nummer 34.

Links op nummer 23 was de winkel van de joodse paardenslager Efraïm de Swaan (overleden in Groningen, 1941) een pand met een karakteristieke, negentiende-eeuwse winkelpui. Het kunstwerk is van Marijke Gémessy. 'Het voorgesneden paradepaard' stelt de achterkant van

een paard voor, ingedeeld in de verschillende vleessoorten. Rechts van de gevel ziet u een gangetje, dat uitgesleten is door de vele paarden die hierdoor heen gedreven werden. Joden mogen overigens geen paardenvlees eten.

Links op nummer 19a woonde arts Elie Cohen. Hij overleefde Auschwitz, maar verloor er zijn vrouw en zoontje. Dokter Cohens proefschrift 'Het Duitse concentratiekamp' over het concentratiekampsyndroom werd wereldwijd vertaald.

Rechts nummer 16 was het pand van slager Isaac Nieweg. Zijn naam staat op de tegeltjes in het portiek. Het is in 1926 gebouwd volgens de toen heersende mode. Aan het plafond hangen nog steeds de vleeshaken. Deze familie is op tijd in 1940 via Engeland naar de Verenigde Staten gevlucht.

Let op de *Stolpersteine* voor **nummer 17**.

Rechts nummer 12. Het kunstwerk in dit portiek is een foto, gemaakt door Allie van Altena. Schoenenhandelaar Benjamin Stoppelman woonde hier. In de oorlog verstopte hij een partij dozen onder de vloer die na de bevrijding alleen rechterschoenen bleken te bevatten, de linkerschoenen had hij elders verstopt. Bij panden 13 en 47 zijn ook foto's opgehangen.

Links in het steegje tussen de **nummers 11 en 9** in de rechtermuur is het kunstwerk genaamd 'Ook Hier' van Peter de Kan, uitgehakt. U ziet het woord 'weggehaald'. De joden werden letterlijk weggehaald uit hun huizen, net zoals deze letters uit de muur zijn gehakt.

Links nummer 7. Het Bere-Huis, na de oorlog vernoemd naar de familie de Beer, die hier jarenlang een beroemde bakkerij runden. Het is het enige herkenbare achttiende-eeuwse pand (1745) in de straat. Bovenin woonde Betsy Bakker-Nort die samen met Aletta Jacobs ten strijde trok voor het vrouwenkiesrecht. Later werd Bakker-Nort advocate. Toen ze in de Tweede Kamer werd gekozen verhuisde ze met haar man naar het westen. Ze overleefde de concentratiekampen en stierf in 1946.

Vismarkt

De joden handelden veel in vodden en stonden daarmee op de Vismarkt. Zo stonden de vaders van de gebroeders Levie en van Nathan van Dam met oude kleding op de markt. Levie en Van Dam werden grote confectioneurs die vanaf 1870 een economische impuls aan de stad Groningen gaven. Onder de confectiefabrikanten waren naar verhouding veel joden. Voor WOI waren vier van de vijf bedrijven joods: de gebroeders Andries en Sander Levie, de firma van G. Levie, Muller en Co en de firma van weduwe N.A. van Dam. Vanaf de jaren dertig kwamen daar firma Menco bij, de confectiefabriek van Dorus Herzberger, de tricotagefabriek van Eli van Hasselt en de kledingfabriek Feldbrugge.

Na WOII bleef de confectie-industrie een grote bedrijfstak met in 1960 nog ongeveer 6.000 man personeel.

De firma Gerzon had een chique modezaak aan de **Vismarkt 1**, het gebouw met de vele ramen aan het eind van de markt.

Pelsterstraat 44

De Julius Oppenheimbank is gebouwd in de periode 1905 – 1910 en is nu een rijksmonument. Urie Oppenheim (Oude Pekela 1818 – Groningen 1893), was commissionair in effecten en bankier. Zijn bankierszaak werd voortgezet door zijn zoon Julius Oppenheim.

Pelsterstraat 44, voormalige Oppenheimbank

Haddingestraat (vanaf Vismarkt 1 tweede straat links)

Rechts achterin deze straat, bijna bij het Gedempte Zuiderdiep, stond vanaf 1815 de eerste joodse school met de naam *Tipereth Bachurim* (Sieraad der Jongelingen). Het was de eerste joodse school in Nederland waar zowel seculier als godsdienstig onderwijs werd gegeven.

→ **RD langs Korenbeurs weg oversteken naar Stoeldraaierstraat.**

Schuin tegenover de Korenbeurs, **Vismarkt 86**, stond het geboortehuis van Jozef Israëls (Groningen 1824 – Den Haag 1911). De belangrijkste impressionistische schilder van Nederland groeide in Groningen op maar woonde het grootste deel van zijn leven in Den Haag. Het herenhuis staat er niet meer, alleen een plaquette boven een poort herinnert er aan.

Plaquette Vismarkt 86

→ **Stoeldraaierstraat gaat over in Oude Kijk in 't Jatstraat RD, RA Academieplein (1 km afgelegd).**

1 Universiteit

Izaak van Deen werd in 1851 als eerste joodse hoogleraar in Nederland aan de universiteit van Groningen (RUG) aangesteld. Ook de eerste vrouwelijke studente in de medicijnen, de joodse Aletta Jacobs (1854–1929), studeerde hier. In de jaren dertig werkten aan de RUG joodse wetenschappers, zoals de filosoof Prof. dr. Leo Polak (Steenwijk 1880 – Sachsenhausen 1941) en de socioloog Prof. dr. H. Plessner (Wiesbaden 1885 – Göttingen 1985).

Prof. Samuel Rosenstein (1832–1906) werd in 1866 hoogleraar aan de RUG, de tweede joodse hoogleraar in Nederland en later rector magnificus. In de Academie (herbouwd in 1909) zijn in de centrale trappenhal drie gedenkplaquettes aangebracht met de namen van de studenten, docenten, medewerkers en oud-studenten die in WOII zijn omgekomen. De entreehal is vrij te betreden.

→ **Terug naar de Oude Kijk in 't Jatstraat RA.**

Oude Kijk in 't Jatstraat 26

Voor de ingang van de Letterenfaculteit op nummer 26, vroeger concertzaal De Harmonie, staat het borstbeeld van Aletta Jacobs. Dit is in 1988 gemaakt door Theresia van der Pant. Aletta streed lang voor vrouwenkiesrecht en wereldvrede. In 1879 promoveerde zij. In haar artspraktijk in Amsterdam deed zij belangrijk werk op het gebied van de gezondheidszorg voor vrouwen en de geboortebepijning.

→ **Links van het Harmoniegebouw de Uurwerkersgang in. Aan het eind LA De Laan in.**

→ **Eerste straat RA Turftorenstraat.**

→ **RA Hoge der A.**

Aan de overkant van het water staat het pakhuis **Lage der A 13**.

→ **RA Hoge der A aflopen tot de Vissersbrug.**

→ **LA Visserbrug over, dan RA Lage der A die overgaat in Reitdiepskade.**

→ **Op kruispunt met Westersingel RA Plantsoenbrug over (2 km afgelegd).**

- 2 Achter de Westersingel ligt de Schilderswijk. Vanuit de Schilderswijk (Schildersbuurt en Kostverloren) in Groningen zijn in de oorlog bijna 200 joodse wijkbewoners weggevoerd en vermoord. De Stichting Stolpersteine Schilderswijk, www.stolpersteineschilderswijkgroningen.nl wil hen gedenken door het plaatsen van gedenksteentjes voor de huizen van waaruit zij zijn gedeporteerd. Deze Stolpersteine zijn een herinnering en eerbetoon aan hen die nooit meer terugkwamen. Ze zijn bovenal een oproep om niet te vergeten.

→ RD pad door park blijven volgen, de Leliesingel in en daarna Kruissingel in tot kruising Boteringensingel/Moesstraat, daar LA.

→ Moesstraat blijven volgen, onder spoorbaan door (3 km afgelegd).

→ Waar de Moesstraat rechtsaf buigt ligt links de Noorderbegraafplaats, tegenover huisnummer 123.

3 Noorderbegraafplaats

Op het rechter gedeelte van de Noorderbegraafplaats liggen de joodse graven. Deze begraafplaats was van 1827 tot 1909 in gebruik. In de achterste sectie van het joodse gedeelte van de begraafplaats werden de joden van het Jodenkampje herbegraven. Deze joodse begraafplaats aan de Bloemsingel die in gebruik was van 1747 tot 1834, werd in 1953 geruimd. De stoffelijke resten werden overgebracht.

Ter nagedachtenis aan de begraafplaats, aan het Jodenkampje en de herbegravenis werd op 27 april 2006 een gedenksteen onthuld, waarvan de ene helft een plaats kreeg op de begraafplaats aan de Moesstraat en de andere helft op de begraafplaats aan de Iepenlaan. In beide stenen staat een gedicht gebeiteld van Ronald Ohlsen. Beide teksten vormen samen een afgerond gedicht. De doden rusten nu in een kleine vierhoek gevormd door grafzerken en afgesloten door de originele toegangspoort van de begraafplaats aan het Jodenkampje.

→ Vanuit de begraafplaats LA, Moesstraat volgen.

→ RD weg oversteken Magnoliastraat, bij T-kruising LA Spaanse Aakstraat.

→ Bij T-kruising RA Eikenlaan tegenover huisnummer 74/88.

→ LA Eglantierstraat.

→ Op T-kruising RA Mispellaan (4 km afgelegd).

→ Bij kruising LA Iepenlaan, onder viaduct ringweg RD.

→ Iepenlaan blijven volgen tot rechts joodse begraafplaats.

4 Begraafplaats Iepenlaan

De huidige begraafplaats ligt sinds 1909 aan de Iepenlaan.

Het monument herinnert aan de circa 3.000 Groninger joden die in WOII zijn omgekomen. Het werd vervaardigd door de Groninger beeldhouwer Willem Valk en is op 7 mei 1950 onthuld.

Gedenkteken begraafplaats Iepenlaan

Het gedenkteken bestaat uit natuurstenen zuilen die de twaalf stammen van Israël symboliseren. Aan de bovenkant van elke zuil is in reliëf een symbool te zien dat ontleend is aan de Tenach. Een bronzen vlechtwerk boven de zuilen brengt het geheel bij elkaar in een middelste pilaar, bekroond met een Davidster. In de basis is in het Hebreeuws en in het Nederlands een tekst aangebracht:
'Bemind en geliefd bij hun leven ook door hun dood niet van ons te scheiden. 2 Samuel 1:23'

→ Vanaf de begraafplaats LA, onder ringweg door, meteen LA voetpad naast fietspad nemen.

→ Vóór viaduct spoorbrug RA voetpad langs het water volgen. Einde voetpad LA (5 km afgelegd).

→ Voetpad steeds blijven volgen tot Iepenlaan LA.

→ Direct LA Eikenlaan volgen, onder spoorbrug, bij zebra weg oversteken RD Oldenbarneveltlaan (6 km afgelegd).

→ Oldenbarneveltlaan blijven volgen tot Heinsiusstraat hier LA.

→ Rechts is hier het Noorderstation met vertrek trein naar Hoofdstation voor het onderbreken van de route.

→ RA Johan de Wittstraat in en meteen LA Allersmastraat inslaan.

→ Bedumerstraat oversteken bij zebra, klein stukje naar links en dan RA Tweede Hunzestraat.

→ Rechts aanhouden Eerste Hunzestraat volgen tot Korreweg. Deze oversteken.

→ RD winkelcentrum Beren.

→ RD Langestraat.

Op de Langestraat is rechts het gedenkteken voor het Jodenkampje.

5 Het **Jodenkampje** was een uniek deel van de stad, gelegen tegen een van de zogenaamde dwingers van de zeventiende-eeuwse stadswal en liep van het Boterdiep tot de Bloemsingel. De joodse begraafplaats is gesticht in 1747, gesloten in 1838 en geruimd onder rabbiaal toezicht in 1953. De grond was nodig voor de universiteitsgebouwen. Bij de sloop werd archeologisch onderzoek gedaan waarbij ettelijke beenderen van de oorspronkelijke joodse begraafplaats werden gevonden, voornamelijk van kinderen. Ze werden op zand in kistjes gelegd en toegedekt met Israëlisch zand om te worden herbegraven op de Noorder-begraafplaats. In 1909 werd een nieuwe begraafplaats aan de huidige Iepenlaan in gebruik genomen.

→ **Langestraat uitlopen** **LA Wallegang komt uit op Bloemsingel.**
Daar RA.

→ **Derde straat rechts W.A. Scholtenstraat.**

W.A. Scholtenstraat 10

De confectie-industrie was gericht op herenmode en kinder- en regenkleding. Dameskleding was minder lucratief, want negentiende-eeuwse vrouwen maakten hun kleren vaak zelf. In eerste instantie werd de kleding voornamelijk door thuiswerkers gemaakt. Dit betekende: lange werkdagen voor weinig inkomsten. De eerste bedrijven werden in 1860 in het klein opgezet. In 1880 openden Andries en Alexander Levie een winkel in de Gelkingestraat. Daarna gingen zij regenjassen maken, die bekend werden onder de naam Santega. Kleine fabriekjes werden in 1927 samengevoegd in het gebouw van de tabaksfabriek Theodorus Niemeijer aan het Nieuwe Kerkhof. In 1929 werd de fabriek aan de W.A. Scholtenstraat gebouwd in Amsterdamse Schoolstijl door de architecten Kuiler en Drewes. Joseph Cohen ontwierp de reclamecampagnes. In de etalages hingen barometers die permanent op regen en storm stonden, ter aanbeveling van regenjassen.

In de jaren dertig werd de concurrentie heviger toen joodse kledingfabrikanten nazi-Duitsland ontvluchtten. De fabriek ging zich richten op maatconfectie, 'Counsil-kleding'. Stoffen kwamen uit Groot-Brittannië. De oorlog bracht de Groningse confectie-industrie een zware klap toe. De bedrijven van joodse eigenaren werden onteigend en de joodse werknemers werden gedeporteerd. Ook raakten er tijdens de bevrijding panden beschadigd. Toch herstelde de sector zich na de oorlog snel, want er ontstond veel vraag naar kleding terwijl de concurrentie van Duitse confectie was weggefallen. De jaren vijftig vormen de echte bloeitijd van de Groningse confectie-industrie. Niet alleen was het de belangrijkste bedrijfstak in de stad, ook kwamen er vestigingen in de provincie. Er werd een tweejarige vakopleiding opgezet en er verscheen een gezamenlijk personeelsblad voor de confectiefabrieken in stad en provincie Groningen en verder in Assen en Zwolle met de naam 'Heet van de naald'. In 1965 was Groningen het belangrijkste centrum van de herenkledingindustrie in Nederland. In 1981 sloten de bedrijven van de gebroeders Levie en die van Muller.

In het gebouw aan de W.A. Scholtenstraat 10 is in 1950 in de hal een natuurstenen plaquette aangebracht om de joodse slachtoffers te gedenken. Van het personeel zijn 63 arbeiders in kampen omgekomen. De tekst op de plaquette luidt: 1940–1945 [de namen van 62 slachtoffers] *'Moge God hen ten goede herdenken met de overige rechtvaardigen der wereld'*. Deze tekst is ook in het Hebreeuws aangebracht.

→ **Route door W.A. Scholtenstraat vervolgen.**

→ **RD over de brug LA Turfsingel (8 km afgelegd). Achter de poort in de muur waar u langs loopt bevindt zich de Prinsentuin met een theeschenkerij.**

→ **RA Turfstraat, door Gardepoort.**

→ **Martinikerkhof schuin oversteken.**

→ **Aan de linkerhand het 1940/1945 monument.**

→ **Verder om de kerk lopen.**

→ **Jansstraat oversteken.**

→ **RD Grote Markt Oostzijde blijven vervolgen.**

→ **Grote Markt Oostzijde voormalig Scholtenhuis.**

 Aan de oostzijde van de Grote Markt, op de plaats waar voor een groot deel het nieuwe Cultuurforum wordt opgericht, stond het **Scholtenhuis**, gebouwd door de industrieel Willem Albert Scholten. In de oorlog deed het huis tijdens de bezetting van Groningen dienst als de zetel van de Aussenstelle Groningen, de regionale afdeling van de Duitse geheime politie de Sicherheitsdienst (SD) die de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel omvatte. Het huis werd al in mei 1940 gevorderd door de Duitsers. Eerst werkten er ongeveer veertig Duitsers, later meer en kwam er ook Nederlands personeel bij. Tijdens de bevrijding van Groningen ging het pand in vlammen op.

De taak die het personeel van de Aussenstelle had, bestond uit het handhaven van de Duitse orde, het controleren van de publieke opinie en het tegengaan van verzet.

Daaronder vielen ook de werkzaamheden zoals het wegvoeren van bijna alle joden uit het Noorden naar de vernietigingskampen, het vorderen van dwangarbeiders voor zwaar en gevaarlijk werk in Duitsland en het fusilleren van verzetsmensen. Het toezicht op de naleving van de anti-joodse maatregelen lag niet bij de SD maar bij de politie. Eenmaal gevangen genomen werden de arrestanten frequent en langdurig verhoord en gemarteld. Over het thema 'Jodenvervolgung' is in de dossiers van de SD'ers die op het Scholtenhuis hebben gewerkt, weinig te vinden. Dit komt doordat de deportaties in Groningen in verhouding tot andere gebieden in Nederland vroeg waren begonnen. De meeste SD-ers zijn veroordeeld voor moord en mishandeling.

Stadhuis en gemeente Groningen

Nathan Albert de Vries (Winsum 1878, Groningen 1924) was de eerste SDAP-wethouder in Groningen. Hij was de zoon van koopman Hartog de Vries en Betsy Boasson. De Vries was actief in de wolhandel. Hoewel van traditioneel joodse huize was hij vrijdenker en sloot hij zich bij de jonge SDAP aan, waarin hij evenals zijn echtgenote een vooraanstaande plaats zou gaan innemen. Hij werd in 1913 gemeenteraadslid en in 1915 in de Provinciale Staten gekozen. Vier jaar later werd hij door de Provinciale Staten als tweede socialistische gedeputeerde gekozen naast

Mansholt. In 1923 werd hij wethouder Volkshuisvesting, maar spoedig daarop werd hij ernstig ziek en overleed. Door Nathans vroege overlijden bleef hem het drama van de Holocaust bespaard. Zijn anderhalf jaar oudere zuster Rebecca Reintje de Vries pleegde in 1943 zelfmoord in kamp Westerbork.

Aan de zuidzijde van het stadhuis is in december 2013 een plaquette onthuld ter nagedachtenis aan de (oud) gemeenteraadsleden die in WOII door de Duitse bezetter zijn omgebracht.

Een van die oud-raadsleden was Siemon Heiman Aptroot (Leek 1874-Auschwitz 1943), oorspronkelijk afkomstig uit de gemeente Leek. Voor hij zich met zijn gezin in Groningen vestigde, had hij een zaak in Leek en was hij van 1909 tot 1917 lid van de gemeenteraad. Hij was verder actief lid van de joodse gemeente en vervulde ook diverse maatschappelijke functies. Zo was hij de voorzitter van het ziekenfonds voor werklieden in Leek en initiator en voorzitter van de voorloper van de Boerenleenbank. In 1917 verhuisde Aptroot naar Groningen. Hier werd hij maatschappelijk opnieuw zeer actief. In 1931 werd hij gekozen in de kerkenraad van de Nederlands Israëlitische Gemeente. Daarnaast werd hij voorzitter van het Armbestuur van de joodse gemeente. Van 1935 tot 1939 zat hij voor de Vrijheidsbond, een voorloper van de naoorlogse VVD, in de gemeenteraad van Groningen. Op 12 februari 1943 kwam hij samen met zijn vrouw Bruintje Simmeren om in Auschwitz. Ook de beide tweelingdochters uit zijn eerste huwelijk kwamen om in de gaskamers: Martha op 12 oktober 1942 in Auschwitz en Ester op 16 juli 1943 in Sobibor.

→ **Stadhuis zuidzijde plaquette omgekomen (oud)raadsleden in WOII.**

→ **Langs Grote Markt Oostzijde doorlopen tot hoek Poelestraat/Oosterstraat.**

Poelestraat 30 (Oosterstraat inlopen eerste weg links)

De bank van lening Poelestraat 30, werd door Mozes Goldsmid in 1731 gepacht van de gemeente. Later werd het een Concerthuis met een bioscoop. Voordat de bank van lening er in kwam was het een voornaam woonhuis. Nu is het een café-restaurant.

→ **Oosterstraat blijven volgen.**

→ **Gedempte Zuiderdiep oversteken, Rademarkt.**

→ **RD tot hoek Heresingel RA, op het gras staat een monument voor Werkman (9 km afgelegd).**

→ **RA Heresingel.**

7 Heresingel 22

Hier woonde de joodse advocaat Maurits Levie (1885–1957). Hij was een voorstaand lid van de joodse gemeenschap en jarenlang voorzitter van de Groningse Joodse kerkenraad. Hij was een charmante man maar werd ook ijdel en arrogant genoemd. Zijn broers hadden een confectiebedrijf in Groningen. Hij was naast Dasberg betrokken bij de Joodse Raad. Levie dook tijdens WOII, net voor het laatste transport in 1943, onder. Hij was een verwoed amateurfilmer. Zijn films zijn rond 2000 teruggevonden en zijn nu in het Gronings AudioVisueel Archief, ze zijn historisch bijzonder. Er zijn beelden van het Apeldoornsche Bosch waarvan alle bewoners in 1943 naar Auschwitz werden gedeporteerd. In 1939 filmde hij de opening van de Jeugdsjoel aan de Folkingedwarsstraat.

→ **Doorlopen tot Hereplein waar het beeld 'Langs moeders graf' staat naar een schilderij van Jozef Israëls.**

→ **Hereplein oversteken, RD Ubbo Emmiusingel.**

→ **Voorbij het museum LA Werkmanbrug over.**

→ **Weg oversteken (9,7 km afgelegd). Hier zijn het hoofdstation en het busstation.**

Overige bekende joodse Groningers

Henriette Polak-Schwartz

Zutphen 1893 – Amsterdam 1974

Haar vader Levi richtte in Zutphen een fabriek op voor de productie van 'Vrucht-Aroma's, Giftvrije Verfstoffen en Aetherische Oliën'. In 1896 verplaatsten zij hun fabriek naar Zaandam. Het gezin leefde in joods-liberale traditie. Henriette leerde Leonard Polak kennen, toen privatdocent in de kennisleer aan de Universiteit van Amsterdam. Zij trouwden in 1917 en kregen drie dochters. Leo Polak werd in 1920 na het overlijden van zijn schoonvader, president-commissaris van het familiebedrijf. In 1928 werd hij benoemd tot hoogleraar in de geschiedenis der wijsbegeerte, de logica en de metafysica aan de RUG. In mei 1940 deed de familie een vergeefse poging naar Engeland te ontkomen. Leo Polak werd op 15 februari 1941, na het uitlekken van een protestbrief tegen de uitsluiting van joden op de RUG, door de SD ontboden en vervolgens gearresteerd. Hij bezweek op 9 december 1941 in Sachsenhausen. Ook zijn tweede dochter kwam om in een Duits vernietigingskamp. Henriette bleef nog in Groningen tot mei 1942; toen vertrok zij naar Amsterdam en ging daar in een pension wonen. Doordat Polak & Schwarz ook aan de bezetter noodzakelijke surrogaten leverde, kon de directie ervoor zorgen dat de familie Schwarz vrijgesteld werd van deportatie. Toen Henriette bij de grote razzia van 20 juni 1943 toch werd opgepakt en naar het doorgangskamp Westerbork gedeporteerd, werd zij ongeveer een week later, dankzij de bemoeienissen van de directie van het bedrijf, vrijgelaten. Daarna woonde zij bij haar familie in Amsterdam. In januari 1944 dook zij onder. Zij en haar oudste en jongste dochter overleefden de bezetting.

Na WOII stimuleerde en steunde Henriette sociale en culturele initiatieven. Zij organiseerde kamerconcerten, lezingen en discussieavonden. Musici, beeldend kunstenaars en studenten ondersteunde zij financieel. Vanaf de oprichting in 1946 tot in 1957 maakte zij deel uit van het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond. Ook richtte zij met anderen stichtingen op voor huisvesting van buitenkerkelijke bejaarden en op basis van verhalen van haar vriendin de harpiste Rosa Spier nam zij in 1963 het initiatief tot de oprichting van de Rosa Spier Stichting. De stichting zorgde voor aankoop van grond en het bouwen van een tehuis in Laren dat bejaarde kunstenaars en intellectuelen de mogelijkheid bood hun werkzaamheden, ook buitenshuis, voort te zetten. In 1969 werd het Rosa Spier Huis geopend.

De stichting die het Museum Henriette Polak in 1975 mogelijk maakte, zorgde ervoor dat figuratieve kunst uit de tweede helft van twintigste eeuw in de Nederlandse openbare kunstverzamelingen bewaard bleef.

Politieman en huisarts Samuel Benjamin Nathans

Assen 1881 – Groningen 1941

Hij vestigde zich in 1908 vanuit Assen in Groningen en woonde aan de Hereweg 14. Hij verplaatste zich eerst per fiets en later op een motor. Op de motor had hij een draadloos oproepsignaal en een grote toeter omdat hij naast huisarts ook politiearts was. Bij ongelukken werd hij via de politieontvanger opgeroepen. In latere jaren had hij een auto met chauffeur. Hij overleed in 1941 en werd begraven aan de Iepenlaan. Zijn echtgenote Netje Zadoks (Dordrecht 1879 – Sobibor 1943) stierf in Sobibor.

‘Natte’ Polak aan Petrus Campersingel en ‘droge’ Polak aan de Viaductstraat

Calmer Polak Gzn. vestigde zich in 1866 vanuit Wildervank in Groningen aan de Rademarkt om te handelen in ‘koloniale waren’ en om likeuren te stoken. Het topproduct was advocaat en met een ander succesproduct het koffie-extract Mokka C.P. werd in WO I veel geld verdiend. De neef van Calmer, Abraham Josef Polak ging puddingpoeder produceren. Daarom werd de eerste in de volksmond de ‘natte’ en de laatste de ‘droge’ Polak genoemd.

Calmers zoon en opvolger David verplaatste het bedrijf in 1907 naar de Singelweg, de latere Petrus Campersingel. In 1903 bracht Polak ook een nieuw product op de markt: grenadine, een limonadesiroop op basis van sinaasappel-, frambozen-, citroen- en ananassap. Deze limonade was vooral bedoeld voor geheelonthouders, als een drankje voor volwassenen dus. In 1920 werd het assortiment uitgebreid met nog een non-alcoholisch drankje, ranja genaamd. Dit was een siroop gemaakt van sinaasappelsap. Ranja werd geproduceerd in maar liefst negen smaken en CP gaf stripboekjes uit met de avonturen van Ranja en zijn zusje Rojo. Het werd een enorm succes dat bijdroeg aan de bedrijfsgroei.

Op zestigjarige leeftijd liet David Polak de directie over aan de eveneens joodse Herman Sanders. Hij werd op 31 december 1940, net als twee joodse commissarissen, tot aftreden gedwongen. Sanders en bijna zijn hele familie vonden de dood in Auschwitz. In 1942 krijgt het bedrijf een Duitse bewindvoerder.

‘Droge’ Polak Viaductstraat 3a

Puddingfabriek Polak is opgericht door de in 1924 overleden Groninger ondernemer Abraham Josef Polak. De fabriek is in 1931 gebouwd als uitbreiding van de toentertijd aan de Hereweg gevestigde Puddingfabriek Polak. Abraham en Benno Polak, twee nazaten van de ‘pudding-Polak’, kwamen met hun gezinnen in Auschwitz om.

De Puddingfabriek van de ondernemer Polak is in de jaren zestig gesloten. Na in gebruik te zijn geweest als gemeentearchief is de voormalige fabriek in handen gekomen van een projectontwikkelaar. In 2003 is het pand getransformeerd tot bedrijfsverzamelgebouw en sindsdien zetelen er jonge mediabedrijven.

Heiman Cohen Catz

1754 – 1841

Hij was de grondlegger van de Firma Catz & Zoon die vanuit Pekela een destilleerderij, likeurstokerij en bitterfabriek begon op de Damsterkade 1 in Groningen. Eind 1969 ging het bedrijf over in handen van de Koninklijke Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek NV te Delft. In 1864 adverteerde Catz voor het eerst met zijn Maag- en Gezondheids Elixer. Volgens de advertenties is Catz-Elixer ‘verkrijgbaar in alle slijterijen, cafés en sociëteiten van Nederland’.

Advertentie voor Catz-elixer

Israël Kiek

Groningen 1811 – Leiden 1899

Israël David Kiek was een Nederlands fotopionier. Zijn achternaam is in Nederland synoniem geworden voor de pretentieuze, uit de losse pols geschoten, foto: het kiekje. Pas op latere leeftijd maakte Kiek de fotografie tot zijn hoofdberoep. Hij verhuisde in 1855 naar Leiden. In Groningen was hij onder meer schrijnwerker. In Leiden begon Kiek een sigarenwinkel en enkele jaren daarna met fotograferen. In 1858 werd zijn bedrijf vermeld in het Adresboekje van Leiden: I.D. Kiek & Zoons, portraitteurs. Een jaar later verschenen er onder het kopje 'Photographen' I.D. en L.J. Kiek – de twintigjarige zoon Lion van Israël Kiek. Het beroep van fotograaf werd in joodse families vaak gekozen, net als koopman en slager, omdat men zich dan vrij kon vestigen. Van de negen kinderen die in het gezin Kiek opgroeiden werden er vijf fotograaf. Israël Kiek is tot 1892 actief gebleven als fotograaf; daarna nam zijn zoon Lion de zaak over.

Echte 'Kiek'

Ofschoon Kiek veel portretfoto's, vooral *carte de visite*-portretten maakte, is hij vooral bekend geworden door zijn groepsfoto's van studenten. Dat is te danken aan het spontane karakter en de zelfbedachte opstelling: studenten in een dakgoot, op een keukentrap of met gekke bekken van dichtbij. Dergelijke prentjes werden vaak in het holst van de nacht gemaakt, nadat de oude man door een dronken student uit zijn bed was geroepen. Dat is wellicht een reden voor de vaagheid en de kennelijke haast waarmee deze 'kiekjes' gemaakt zijn. Kiek hield niet van die studentenplaatjes, en maakte ze met de rug gekeerd naar de loltrappende dronken studenten. Mede daarom figureert Kiek vaak in later gepubliceerde humoristische herinneringen van oud-studenten.

Clara Asscher-Pinkhof

Amsterdam 1896 – Haifa 1984

Clara leefde 20 jaar in de stad Groningen, als pedagoge, schrijfster en moeder. Ze trouwde met rabbijn Avraham Asscher die in Groningen benoemd werd tot opperrabbijn. Het paar ging niet wonen in het Rabbinaatshuis dat bij de synagoge in de Folkingestraat hoorde, maar net buiten het centrum van Groningen, achtereenvolgens aan de Korreweg, de Petrus Campersingel en de Westersingel. Ze wilden liever buiten de oude joodse buurt rond de synagoge wonen, omdat ze het daar maar een armoedige boel vonden, met al die handelaren in voden, oud ijzer en oud papier.

Clara wilde het godsdienstonderwijs aan joodse kinderen verbeteren. Haar rol als rabbijnsvrouw lag haar niet altijd. Ze wilde niet steeds als 'mevrouw de rabbijnsvrouw' aangesproken worden. En ze had er een hekel aan om haar eigen mooie lange haar op straat volgens de joodse voorschriften te moeten bedekken onder een 'sjeitel' (pruik). Toch deed ze wat van haar verwacht werd. Avraham stierf in 1926 aan een longziekte. In haar autobiografie 'Danseres zonder benen' vergelijkt ze zich met een danseres die haar belangrijkste instrument, haar benen, kwijt was omdat zij op haar negenentwintigste verder moest zonder haar man. Clara heeft zes kinderen alleen opgevoed. In 1942 ging zij samen met dochter Fieke terug naar Amsterdam om er uit idealisme onderwijzeres te worden op een joodse meisjesschool. Tijdens een razzia werd Clara opgepakt en op transport gesteld naar het *Durchgangslager* Westerbork. Vandaar werd ze naar Bergen-Belsen getransporteerd, het kamp voor mensen met een zogenaamd Palestina-certificaat. Dit certificaat werd uitgereikt aan joden die familie in Palestina (het huidige Israël) hadden. Clara kwam hiervoor in aanmerking

omdat haar dochter Roza in Palestina woonde. Vanuit Bergen-Belsen reisde ze in 1944, samen met 250 oude en zieke lotgenoten, met een vrijgeleide naar Palestina om uitgeruild te worden tegen Duitse gevangenen. Daar schreef ze haar bekendste boeken: 'Sterrekinderen' en 'Danseres zonder benen'. Op 25 november 1984 stierf ze in Haïfa.

Hotel Kisch aan de Stationsstraat

Kisch begon eind negentiende eeuw het hotel aan de Stationsstraat waar de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland en de vrouwenvereniging Menora Theora (Een Zuivere Kandelaar) hun vergaderingen hielden. Het was een ontmoetingsplaats voor joden die de armoede van de Nieuwstad achter zich wilden laten. De meeste hotelgasten kwamen uit Amsterdam.

Jaap (Jakob) Meijer

1912-1993

Jaap Meijer schreef onder de pseudoniemen Saul van Messel en Gideon van Hasselt. Onder zijn eigen naam schreef hij historische werken over de joden. Hij was orthodox-joods. Zijn vader Samuel, een marskramer uit Groningen, stierf aan de vliegende tering toen hij elf jaar was.

Toen hij dertien jaar was, werd hij van Winschoten naar Amsterdam gestuurd, waar hij een opleiding voor rabbijn volgde aan het Nederlands Israëlitisch Seminarium, terwijl rijke joodse families hem bij toerbeurt onderhielden. Iedere dag at hij gratis bij een andere joodse familie als zogenaamde 'Tages-esser'. Hij werd niet toegelaten tot het laatste examen, omdat hij omgang had met een meisje dat niet 'koosjer' was (zijn latere vrouw). Zij was wel joods, maar niet vroom. Hierna studeerde hij geschiedenis. Hij promoveerde in 1941 bij Jan Romein op een proefschrift over Isaac da Costa.

Jaap was de vader van Ischa Meijer (1943-1995). Hun verhouding was gespannen. Ischa Meijer schrijft daarover in 'Een jongetje dat alles goed zou maken'.

Jaap zat van 1943 tot 1945 in Duitse concentratiekampen (o.a. Bergen-Belsen). Hij overleefde de oorlog (met vrouw en zoon). Door zijn bakkersdiploma kon hij in Bergen-Belsen in de keuken werken en zo aan wat extra voedsel komen. In 1951 werd Jaap Meijer privaattoespreker in de geschiedenis van de joden in Nederland. In zijn poëzie speelt het jood zijn een grote rol. Daarnaast is erotiek een terugkerend thema. Hij dichtte ook in het Gronings.

Bronnen internet

www.jhm.nl
www.groningerarchieven.nl
www.gava.nl
www.ovcg.nl
www.oorlogsbronnen.nl
www.historiejoodsgroningen.nl
www.stolpersteineschilderswijkgroningen.nl
www.synagogegroningen.nl

Bronnen literatuur en verder lezen

Ast-Boiten, L.: *De Folkingestraat, geschiedenis van de joodse gemeenschap in Groningen*, 1996
Redactie Boiten, L.: *Groningen in oorlogstijd*, 1980
Berkel K. van: *Academische Illusies. De Groningse Universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950*
Brinks, Monique: *Het Scholtenhuis 1940-1945*, deel 1: Daden, deel 2: Daders, 2013
CBK Groningen: *Kunst in Stad, een wandeling langs 34 kunstwerken in het centrum van Groningen*, 2000.
Gelder J. van: *Terug van weggeweest. Getuigenissen over en uit joods Groningen in de jaren dertig en veertig plus razzia-lijsten met 3064 namen*, 1993
Gelder J. van: *De Folkingestraat historisch bekeken*, 1996
Gelder J. van: *Het Huis van Gronings Israël, de synagoge en haar gemeente 1906-2006 van Gruting*, 2006
Gelder J. van: *Levie de oudste en de laatste, de confectionairs van Groningen*, 1996
Poel, S. van der: *Joodse stad, de joodse gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945*, Groninger Historische Reeks, 2e druk 2004
Synagoge Groningen: *Verhalen van huizen in de Folkingestraat*
Tammeling, Bart: *Van uitdrager tot confectioneur*, In Groningen Toen 1981
Tammeling, Bart: *De confectie-industrie: van kleermakers en modinettes*, In Groningen Toen 1985

De joodse bewoners van de stad Groningen en omstreken 1549-1945 en hun begraafplaatsen aldaar deel IIa 1870-1945. Bewerkt door E.P. Boon en J.J.M. Lettinck. Mr. J.H. de Vey Mestdagh stichting Groningen 2006

GRONINGEN – HAREN

Startpunt

Hoofdstation Groningen

Eindpunt

Station Haren

Afstand

9 km

→ Staande met de rug naar het Stationsgebouw, **RA** langs het station en de ernaast liggende gebouwen. Busbanen oversteken en **RD** langs het busstation. Het trottoir maakt een bocht naar **L** voor de gebouwen langs. Nogmaals busbaan oversteken en **RA**, Stationsweg. Zijstraat **R** negeren. Op grote kruising Stationsweg-Hereweg **RA**, Hereweg in, over de spoorbrug. Rechts was de Puddingfabriek van Polak. Hereweg volgen gedurende 1,4 km. Alle zijstraten negeren.

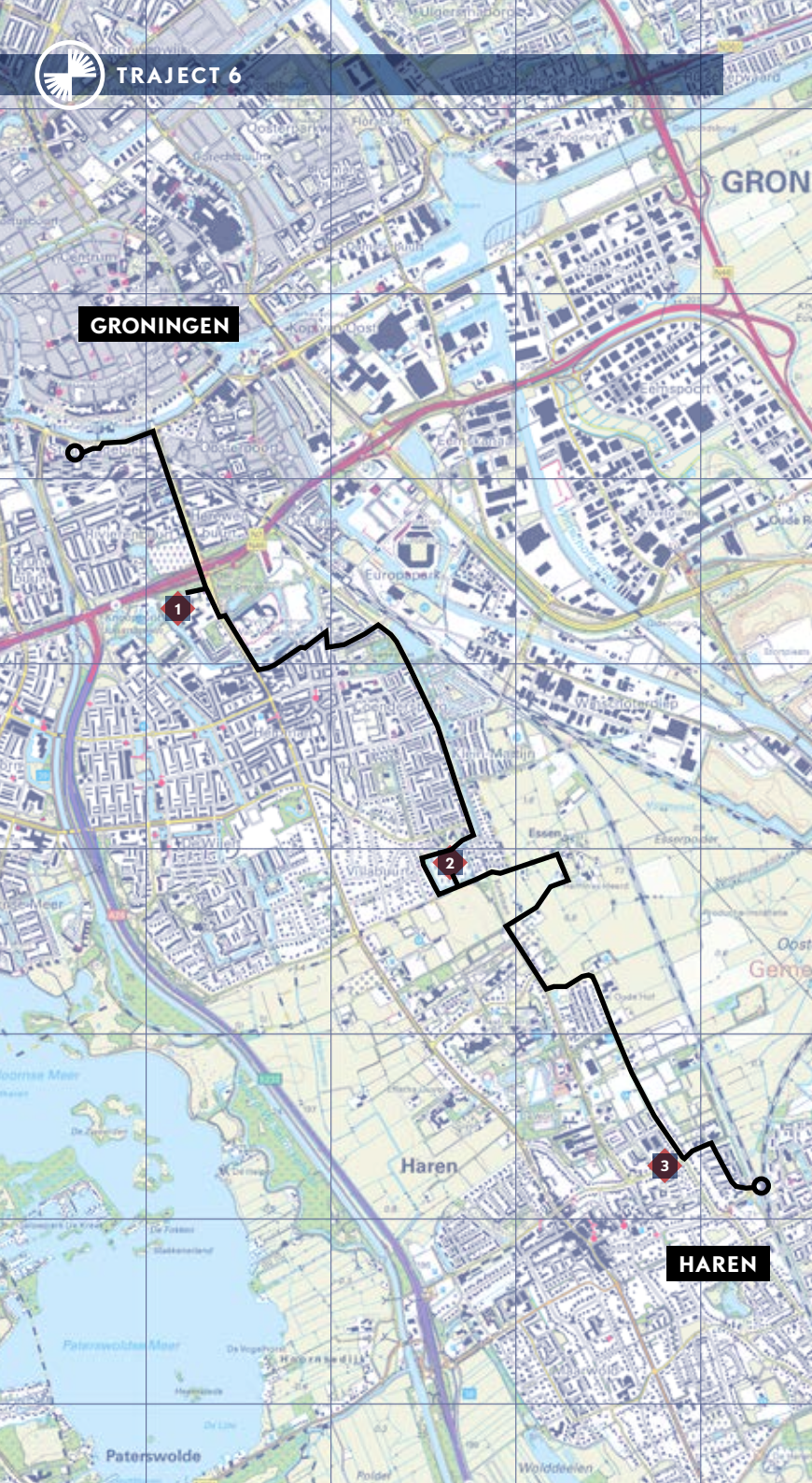
→ Vlak voor het viaduct onder de A7 door is **R** de Zuiderbegraafplaats.

Hier bevinden zich verspreid over de begraafplaats 29 oorlogsgraven uit WOII. Ook zijn er oorlogsgraven uit WOI te vinden.

→ Direct na het viaduct fietspad **R** negeren en 1e weg **RA**, Papiermolenlaan. Na 50 m is **L** de Rooms-katholieke Begraafplaats.

Hier bevinden zich een monument voor 17 verzetsstrijders alsmede drie oorlogsgraven. Verder staat er een Christus Koning beeld. Dit stond oorspronkelijk aan de Broerstraat tegenover het Academieggebouw. De kogelgaten in het beeld zijn een gevolg van de strijd om de Grote Markt in 1945.

→ Terug naar de Hereweg en deze **RA** vervolgen.

In **Hereweg 99**, het Terra MBO, hangt een plaquette ter herinnering aan omgekomen leerlingen en leraren van de vroegere Landbouwschool. Een van hen was S.E. Lifschitz (op de plaquette staat per abuis G.E. Lifschitz), een joodse leerling die in 1942 naar Westerbork werd gebracht en in 1943 werd vermoord in Auschwitz. Tijdens de openings-tijden van de school kunt u naar binnen lopen en vragen of u de plaquette mag bezichtigen.

→ **Tegenover Terra MBO via het zebrapad de Hereweg oversteken en [RA](#) de Hereweg vervolgen.**

i Links van de weg staat het **monument** van Eduard Waskowsky uit 1977 ter nagedachtenis aan de 3000 weggevoerde joodse inwoners van de stad Groningen. Zes handen staan op een sokkel. Eén van de zeven sokkels is leeg omdat de heer Waskowsky overleed voor het monument klaar was.

Elk van de handen vertoont een eigen expressie. De eerste is een gebalde vuist waaruit woede spreekt. De tweede daarentegen strekt zich in geloof naar boven uit. De kandelaarvormige opening in de handpalm is de menora: de zevenarmige kandelaar die een symbool van het joodse volk is. De drie staande handen drukken vertwijfeling uit, terwijl de twee liggende handen verdriet en berusting symboliseren. De onregelmatige muur van betonblokken op de achtergrond refereert aan het afgebrokkelde jodendom door de nazi-terreur.

→ **Hereweg vervolgen en over het water eerste straat [LA](#), Helperoostsingel.**

→ **Op kruispunt met Coendersweg [RD](#), voorbij de afsluiting voor auto's, Wagnersingel. Einde straat [RA](#), Haydnlaan. Eerste straat [LA](#), Groenendaal.**

→ **Einde Groenendaal drukke weg oversteken en [RA](#), wandelpad langs een groenstrook, Helperzoom. Deze 1,2 km volgen, langs waterpartij en volkstuinten, zijwegen negeren. Bij fietsknooppunt 81 [RD](#) blijven gaan en pad helemaal uitlopen.**

→ **Voetpad buigt [R](#) en eindigt. Hier [LA](#), Saaksumborg. Eerste kleine paadje [RA](#), met water aan uw linkerhand. 1e paadje [LA](#). Dit komt uit op een verharde weg. Hier [LA](#).**

- 2 Na 100 m ziet u links de ingang van begraafplaats Esserveld. Hier staat een monument voor 45 verzetsstrijders die in 1944 werden gefusilleerd in Westerbork en zes oorlogsgraven van de bemanning van een RAF toestel dat op 8 april 1941 neerstortte.

→ Als u met uw rug naar de ingang van de begraafplaats staat **LA**, Esserweg vervolgen. Op kruispunt met fietspad (Esserhaag) **RD**. Kerklaan **R** negeren en **RD**, Essen.

→ Op driesprong **RA** richting fietsknooppunt 75.

Links staat een informatiepaneel van Levend Verleden over het klooster Yesse dat vroeger in Essen stond.

3

→ Op volgende driesprong **RA**, een zandpad op.

→ Einde weg oversteken en **LA**, op het fiets- en voetpad. Na 400 meter **LA** richting fietsknooppunt 75, Oosterweg. Dit met een bocht naar **R** bijna 1,5 km volgen. Zijwegen **R** (en later **L**) negeren.

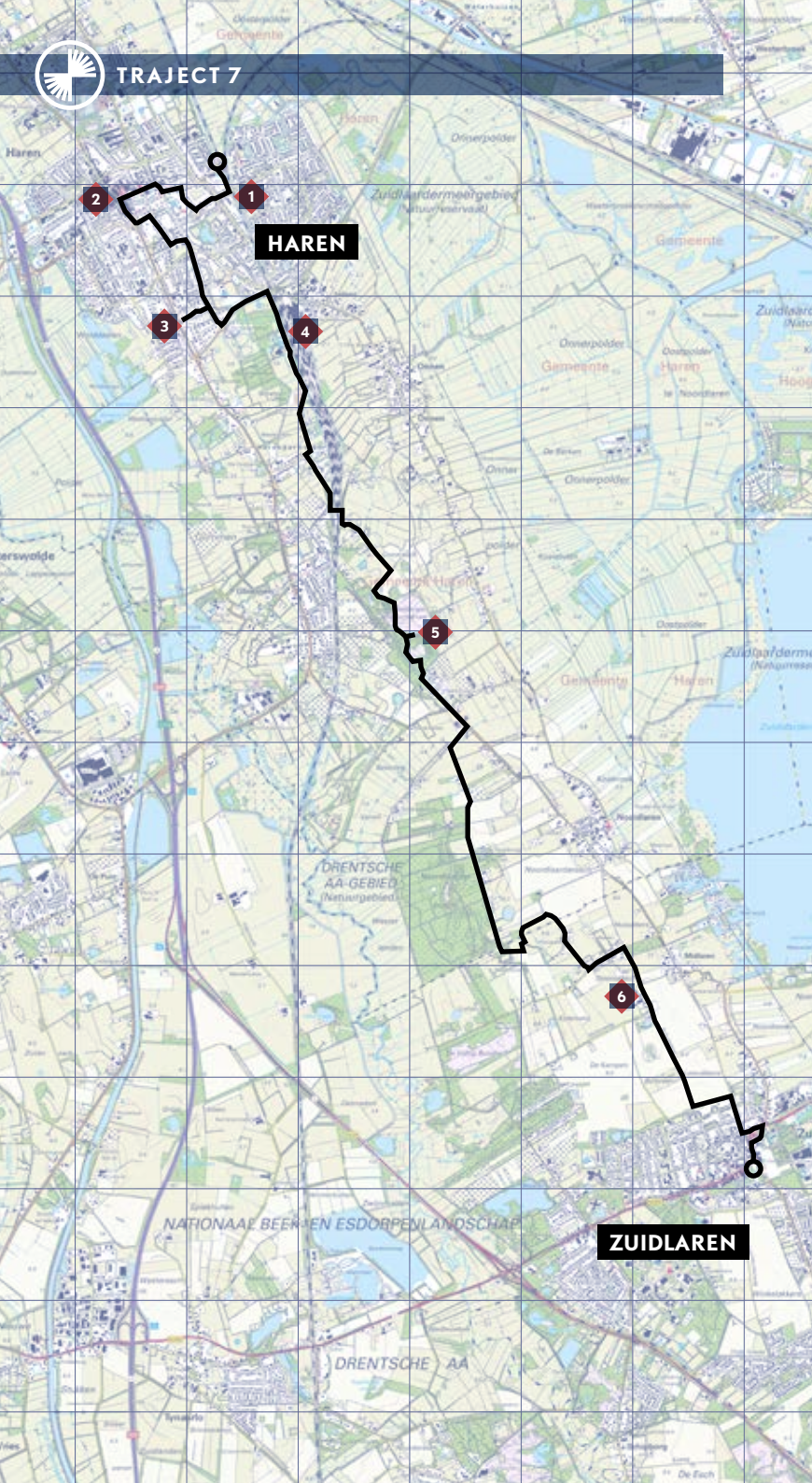
→ Prof.dr. J.C. Schoutelaan **R** negeren en Oosterweg **RD** blijven vervolgen.

Vlak voor het volgende kruispunt liggen voor huisnummer 46 twee *Stolpersteine* voor Isaac en Bella Barentz-de Jong.

→ Op het kruispunt na de *Stolpersteine* **LA**, Rummerinkhof. Met de bocht mee naar **R**. Rummerinkhof blijven volgen tot NS-station Haren (schuin **L**). Hier zijn zowel bus- als treinverbindingen.

HAREN – ZUIDLAREN

Startpunt

Station Haren

Eindpunt

Bushalte Brink, Brink O.Z. Zuidlaren

Afstand

15,6 km

De route voert langs een aantal van de *Stolpersteine* in Haren.

→ Als u met uw rug naar het station staat, **LA**, Nieuwe Stationsweg, langs de P+R.

→ Einde weg **RA**, Oude Middelhorst, maar eerst even **LA** de spoorwegovergang oplopen.

1 Aan uw linkerhand is goed te zien hoe het spoor uit de richting Assen afbuigt naar het oosten, richting Hoogezand en Nieuweschied. Dit is de route die de trein volgde van Westerbork naar Duitsland.

→ Terug en de Oude Middelhorst vervolgen. Einde weg even **RA**, Middelhorsterweg, en direct **L**, Lokveenweg.

→ Eerste weg **R**, Poorthofsweg. *Stolpersteine* voor Poorthofsweg 26 (familie van der Lijn en Ruth Weile).

De familie Van der Lijn

Leon van der Lijn (Amsterdam 1906 – Auschwitz 1944) trouwde op 27 maart 1933 met Line Lorjé (Utrecht 1911 – Auschwitz 1944). Hij ging als koopman in papierwaren in de praktijk van zijn schoonvader werken, die een kantoorboekenhandel in Groningen had. Samen met Line kreeg hij drie kinderen: Elise Eveline (Groningen 1935 – Auschwitz 1944), Carolus (Groningen 1937 – Auschwitz 1944) en Felicie (Haren 1943 – Auschwitz 1944).

De familie Van der Lijn verhuisde in 1941 van Groningen naar Poorthofsweg 26 in Haren. De familie kon nog betrekkelijk lang in Haren blijven wonen, omdat Line medewerkster van de Joodse Raad was. Het gezin moest echter na een aanslag op een SD'er naar Amsterdam vertrekken, waar zij tot 29 september 1943 woonden. Op die dag worden zij op transport gezet naar Kamp Westerbork. Ook hier bleven Leon en zijn familie betrekkelijk lang, tot ook zij op 8 april 1944 naar Auschwitz werden gedeporteerd. Bij aankomst op 10 april was Leon niet meer in leven. Hij stierf onderweg, 38 jaar oud, waarschijnlijk door uitputting. De andere gezinsleden werden bij aankomst in Auschwitz vergast.

Ruth Marion Weile (Magdeburg 1928 – Auschwitz 1943)
Ze kwam na de Kristallnacht van 9 op 10 november 1938 op een kindertransport naar Nederland om bij haar tante te gaan wonen. Uiteindelijk werd zij als pleegkind opgenomen bij de familie Van der Lijn-Lorjé in Haren. Ruth vertrok naar Amsterdam, waar zij bij een razzia op 25 mei 1943 werd opgepakt. Op 7 september 1943 werd Ruth naar Auschwitz getransporteerd. Bij haar aankomst op 10 september werd ze direct naar de gaskamers gestuurd.

Ruth Marion Weile

Poorthofsweg 4

Philip Zadoks (Dordrecht 1901 – extern kommando Wüstegiersdorf 1945) woonde hier met zijn vrouw Paulina Zadoks-Faynlebe en zoontje Robert. Als elektromonteur werkte hij bij Philips in Eindhoven. Tijdens de oorlog krijgt hij daardoor het stempel onmisbaar, waardoor de tocht naar het Oosten hem lang bespaard blijft. Op 18 augustus 1943 wordt Philip vanuit Haren geïnterneerd in Kamp Vught. Via Westerbork en weer Vught komt Philip uiteindelijk in vernietigingskamp Auschwitz terecht. Als 'Facharbeiter von Philips', wordt de familie Zadoks uiteindelijk niet naar de gaskamers gestuurd. Maar in het zicht van de bevrijding overlijdt Philip in het Extern Kommando Wüstegiersdorf aan de ontberingen. Zijn vrouw Paulina en zoontje Robert overleven de oorlog. Zie ook www.philips-kommando.nl.

→ Einde weg LA, Stationsweg.

De meester van school strafte te laat komen, maar niet op de dagen dat de trein uit Westerbork Haren passeerde, dan hoefden de kinderen 'van over het spoor' niet op tijd te zijn. De trein moest afremmen om de bocht naar Waterhuizen te nemen en dat gaf gelegenheid om bij de overweg briefjes uit de trein te gooien die de kinderen naar meester Huizinga brachten. Met het zoeken moesten ze wel wachten tot de trein uit het zicht was: op de achterste wagon stonden gewapende bewakers.

→ Einde weg RA, Jachtlaan.

→ Eerste weg LA, Kerkstraat, deze helemaal uitlopen.

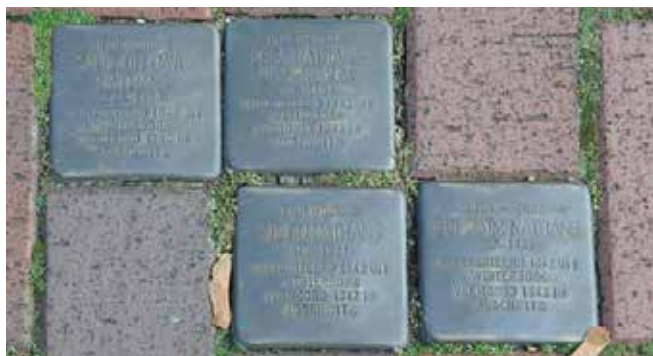
Op de N.H. Begraafplaats ligt het graf van Jacob Venema (Haren 1924 – Hohenkirchen über Kassel 1945). Hij was arbeider bij de N.S. Jacob Venema werd in het kader van de Arbeitseinsatz in 1944 gedwongen tewerkgesteld in Duitsland bij Henschel und Sohn in Kassel. Dit was een fabriek waar tijdens WOII vliegtuigen en locomotieven werden gebouwd. De arbeiders waren ondergebracht in het kamp Mönchhof. Daar is Jacob aan algehele uitputting overleden op 31 maart 1945. Zijn lichaam werd begraven op de kampbegraafplaats. Na de oorlog is op verzoek van zijn familie zijn lichaam overgebracht naar Nederland en herbegraven op de N.H. Begraafplaats in Haren op 7 september 1951.

- 2 Aan het einde van de Kerkstraat staat rechts, voorbij de kerk, het Oorlogsmonument van Haren. Dit monument is een nagedachtenis aan de inwoners van Haren die zijn omgekomen in WOII.

Voor de oorlog telde Haren ongeveer 60 joden, voor een deel kinderen uit Duitsland die na de Kristallnacht door hun ouders naar familie in Nederland werden gestuurd. Vanaf 1942 begon de vervolging. Het wegvoeren van de joodse gemeenschap vond plaats in drie fasen. Eind juni 1942 moesten alle mannen tussen de 18 en 55 jaar van joodse afkomst zich melden voor tewerkstelling in Westerbork. Elf mannen gaven aan deze oproep gehoor, waarvan er tien uiteindelijk werden goedgekeurd. Het merendeel van deze mannen werd op 15 juli 1942 op het eerste transport naar Auschwitz gezet. Geen van hen zou het overleven. Een veel grotere groep joodse inwoners van Haren werd opgepakt tijdens een razzia in de Sabbatsnacht van 27 op 28 november 1942. De meesten van hen werden via Westerbork naar de vernietigingskampen Sobibor of Auschwitz getransporteerd. Een laatste razzia vond plaats in februari 1943, na een aanslag op een SS'er. 33 joden overleefden de oorlog niet. Van hen kwamen er 25 om in Auschwitz, 5 in Sobibor. Eén man kwam om in Buchenwald en een joods echtpaar bezweek aan ontberingen in Tröbitz na op transport te zijn gesteld uit Bergen-Belsen. Voor 29 van hen zijn Stolpersteine gelegd. Op de gedenksteen bij de dorpskerk staan de namen en families van 49 omgekomen inwoners van Haren, 20 van hen zijn joden waaronder 10 kinderen.

→ Einde Kerkstraat **LA**, Rijksstraatweg.

Stolpersteine voor Rijksstraatweg 190 voor het gezin Nathans.

Samuel (Sam) Nathans (geboren in 1889) was een optimistische man met gevoel voor humor. Samen met zijn vrouw Rosa Rosenbaum (geboren in 1891) kreeg Sam twee kinderen: Simon (geboren in 1921) en Ephraïm (geboren in 1922). Het gezin woonde boven de winkel aan de Rijksstraatweg 190 waar stoffen, bedrijfskleding, doodshemden, sokken en manufacturen werden verkocht. Het gezin hield zich streng aan de joodse principes, waardoor de winkel op zaterdag gesloten, maar op zondag open was. Dit was handig voor de Hareners die niet aan zondagsheiliging deden. Hierdoor was de winkel bekend bij veel Hareners. De winkel kon door anti-joodse maatregelen nauwelijks meer bestaan. Sam Nathans meldde zich, samen met zijn zonen, op 10 juli 1942 bij de bus aan de Emmalaan. Die bracht hen naar kamp Westerbork. Sam dacht dat ze daar aan het werk moesten, maar eenmaal in Kamp Westerbork werden ze op het eerste transport naar Auschwitz gezet. Daar overleed Sam. Zijn sterfdatum is geregistreerd op een verzameldatum, 30 september 1942. Rosa kreeg de kans om onder te duiken, maar deed dat niet. Ze hoopte op hereniging met haar gezin in Kamp Westerbork. Op 27 november haalde de politie Rosa van huis en zette haar op transport naar Westerbork. Haar man en zonen zag ze daar niet meer, die waren al naar Auschwitz gedeporteerd. Op 8 december 1942 trof Rosa hetzelfde lot. Ze overleed drie dagen later in het vernietigingskamp.

→ **Rijksstraatweg, een winkelstraat, volgen gedurende ruim 250 m, ga links van de weg lopen.**

→ **Eerste weg LA, Julianalaan en direct RA, een ventweg op van de Rijksstraatweg, langs een heel oud bushokje. Na 50 m ter hoogte van een kleine rotonde LA, voetpadje op, door het Julianapark. Op kruispunt in het parkje RD.**

→ **Einde park RA, Weg voor de Jagerskampen, voetpad R van de weg. Jagershof R negeren en voetpad RD vervolgen.**

→ **Einde voetpad LA, Heide en Watersteeg.**

→ **Einde weg RA, Jachtlaan.**

→ Op kruispunt met Hertenlaan **RD**, weg heet nu Nieuwlandsweg. Deze weg 600 m volgen, alle zijwegen negeren, tot de achteringang van begraafplaats de Eshof.

3 Op de gemeentelijke begraafplaats de Eshof bevinden zich tien Nederlandse oorlogsgraven en vier oorlogsgraven van het Gemeenebest. De graven van het Gemeenebest liggen helemaal vooraan bij de hoofdingang. De overige graven liggen verspreid over het kerkhof.

→ Staande met de rug naar de achteringang, **RA**, weg vervolgen tot aan een rotonde. Vóór de rotonde **LA** oversteken en links van de weg blijven, Scharlakenlaan.

→ Scharlakenlaan **RD** blijven volgen tot aan het spoor, zijstraten naar **L** negeren.

→ Voor het spoor **RA** viaduct over, doodlopende weg in, Geertsemaweg. Deze weg ruim 500 m volgen met het spoor aan de linkerhand.

→ Voorbij het sportcentrum **L** aanhouden, het fietspad op richting fietsknooppunt 83. Na 400 m wordt het Westerveen. Blijf de borden tot aan fietsknooppunt 83 volgen.

4 Links is het rangeerterrein Gieselgeer op de locatie van Nedtrain Onnen. De locatie in Onnen is niet toegankelijk voor het publiek. Op dit terrein stonden de treinen naar het oosten een tijdje stil. Op het rangeerterrein waren op een stuk land tussen sporen volkstuintjes. De briefjes die door de mensen uit de trein werden gegooid werden door de volkstuinters opgeraapt en vaak op de post gedaan. In Haren ging het transport over een goederenspoor naar Waterhuizen verder naar Zuidbroek en uiteindelijk via Nieuweschans naar het oosten. Op het voormalige schakelgebouw hangen twee plaquettes van NS medewerkers (Dirk Bos en Adriaan J. Voorsmit) die tijdens de oorlogsjaren '40-'45 zijn omgekomen.

Het spoorwegemplacement werd vaak beschoten. Het rangeerterrein en de Lijnwerkplaats in Onnen vormden in de oorlog belangrijke steunpunten voor de Duitsers.

Deze luchtfoto toont Harenermolen in 1945, kort voor de bevrijding. Ter oriëntatie: het kleine bos linksboven is het huidige Geertsemabos (bij Scharlakenhof). De rijen huizen linksonder staan aan de Viaductweg. Het spoor (met rangeerterrein) is goed te zien. Onder en boven ziet u horizontaal tankgrachten die de Duitsers hadden laten graven om indringers te weren.

➔ Na 600 m op T-splitsing **RA** en eerste weg **L**, Viaductweg, nog steeds richting knooppunt 83.

➔ Bij fietsknooppunt 83 Oude Boerenweg **R** negeren en links aanhouden. De weg gaat omhoog en met een scherpe bocht **LA**, via een brug het spoor over.

➔ Aan het einde van de brug **RA**, Dalweg. Vanaf hier gaat u de rood-witte markering van het Pieterpad volgen tot aan Zuidlaren!

➔ Dalweg maakt bocht naar **L**. In flauwe bocht naar **R** gaat u **RD**, een pad op **L** langs een boerderij, tussen de weilanden door, Tranendal.

➔ Einde paadje **RA**, zandpad op.

➔ Bij het ingaan van het bos (Appelbergen) **LA**. Eerste pad **LA** en met bocht naar **R**. Paadje vervolgen en **L** aanhouden langs het ven. Blijf de rood-witte markering van het Pieterpad volgen.

5 ➔ Bij een richtingaanwijzer met daarop Pieterburen en Pietersberg gaat u even **LA**.

Na ca 100 m is links bij het ven het Monument Slachtoffers van de meistaking van 1943. Op een Drentse zwerfkei zijn twee plaquettes aangebracht met daarop de namen van mensen die ongeveer op deze plek zijn omgebracht tijdens de meistaking in 1943. Veel lichamen zijn nooit teruggevonden omdat er gebruik was gemaakt van ongebluste kalk.

- Terug naar de richtingaanwijzer en weg vervolgen richting Pietersberg. Markering door het bos blijven volgen.
- Paadje slingert en komt uit op een zandweg, hier **RA**, Leemweg. Op T-splitsing **LA**, Hoge Hereweg, richting fietsknooppunt 57.
- Op kruispunt met Vogelzangsteeg en Zuidlaarderweg, bij fietsknooppunt 57, **RD**, Zuidlaarderweg, via fietspad aan de rechterkant van de weg.
- Eerste weg **RA**, Beslotenveenseweg, dit wordt een zandweg.
- Eerste zandweg **LA**, Duinweg, deze gedurende bijna 2 km blijven volgen. Onderweg op driesprong **R** aanhouden (Oorsprong **L** negeren), langs het Noordlaarderbos en op kruispunt met Pollseweg **RD**.
- Duinweg maakt bocht naar **L**, daarna op driesprong **RD**, Haasakkers.
- **L** blijven aanhouden en langs huis **LA** een fietspad op. Fietspad maakt een scherpe bocht **RA**.
- Op driesprong **RA**, Heiveen, deze helemaal uitlopen, Haasakkers **R** negeren.
- Op T-splitsing in Midlaren **LA**, Tolhuisweg.
- 6** → Eerste weg, bij fietsknooppunt 64 **RA**, Schutsweg. Deze gedurende 1,5 km blijven volgen. Onderweg passeert u een hunebed.
- In bocht naar **L** Huttenweg negeren en **RD** het zandpad op. Dit is nog steeds de Schutsweg.
- Vlak voor de huizen beginnen, **LA**, pad langs de rand van een akker. Dit komt uit op een verharde weg, de Esweg. Hier, waar ooit Esweg 19 stond, liggen *Stolpersteine* voor de familie Joosten.
- Op deze verharde weg **RA**.
- Esweg uitlopen, op het kruispunt **RD** en aan het eind **LA**, Kerkbrink.
- **LA** op de drukke N368.

Na een kleine 100 m ligt de bushalte Laarwoud. Nog 50 m verder, op de hoek van de Groningerstraat, staat een oorlogsmonument. Dit monument herdenkt de inwoners van Zuidlaren die hun leven voor hun land hebben gegeven in WOII.

Tekst op het monument:
1940 – 1945 *De vrijheid van de geest bloeit
boven tijd en dood*

- Bij het monument **RA** de N368 oversteken. **RA** en meteen **LA** weggetje achter de kerk langs, De Millystraat, en **R** aanhouden, om de kerk heen.
- Einde weg **LA**, weer langs de N368.
- In bocht naar **R** gaat u **LA** richting Annen, Brink OZ. Hier bevindt zich bushalte Brink, met een rechtstreekse verbinding naar Groningen.

ZUIDLAREN – ASSEN

Startpunt

Bushalte Brink, Zuidlaren

Eindpunt

NS station Assen

Afstand

21 km

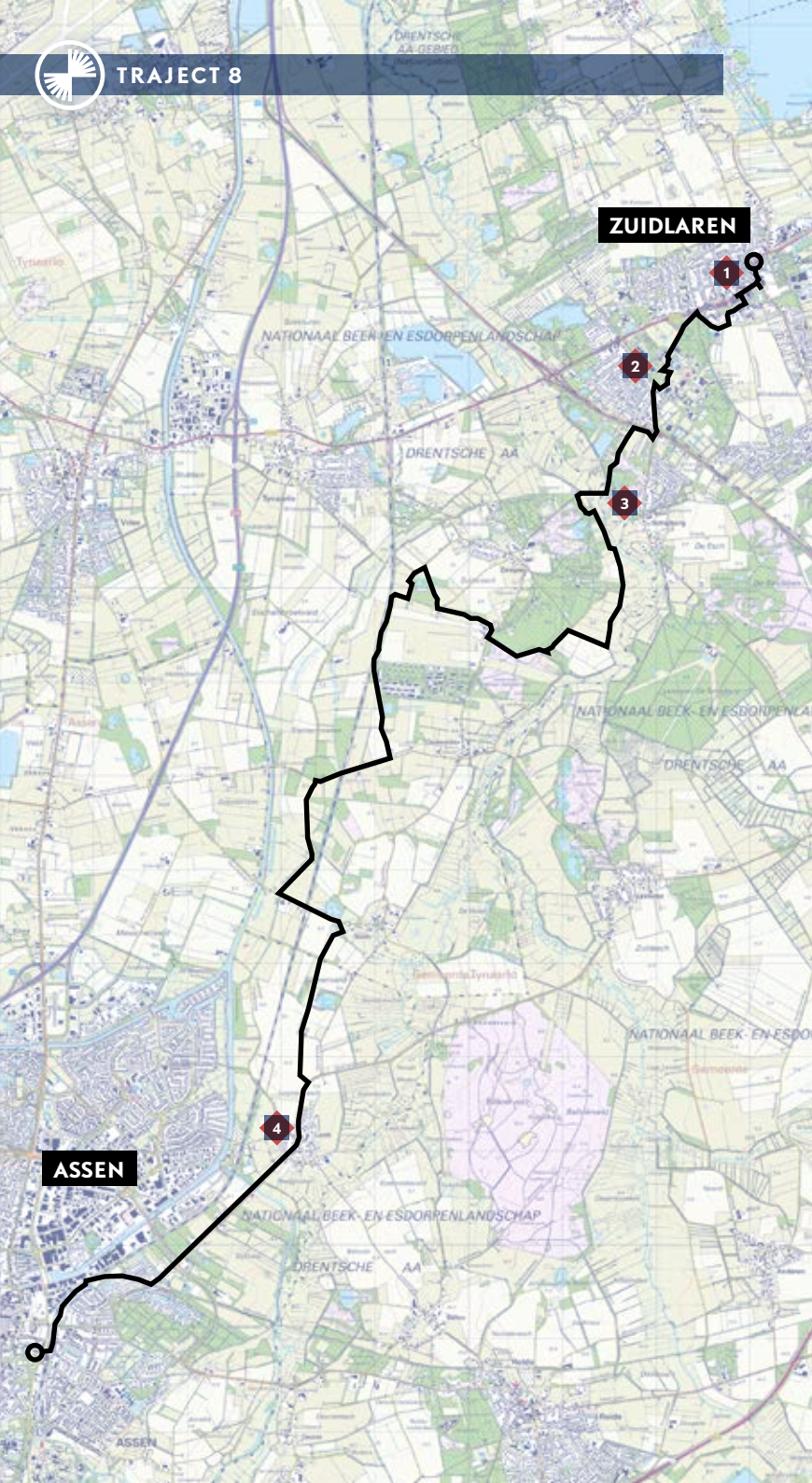
Als u dit traject te lang vindt, kunt u ook stoppen bij de bushalte in Loon. De bussen rijden echter niet geregeld dus u moet van tevoren even controleren hoe u terug kunt rijden.

In het midden van de achttiende eeuw vestigden zich joden in Zuidlaren. De weinige joden die in Noord-Drenthe woonden, waren voornamelijk georiënteerd op de stad Groningen. Door wetgeving in 1814 kwam Zuidlaren bij de 'ring Hoozevee'. In 1852 vormde Zuidlaren samen met de Veenkoloniën een eigen ring met een eigen geestelijk leider: Jeremias Samuel Hillesum, een rabbijn uit Meppel die ook in Assen werkte. De joden uit Gieten, Vries en Borger behoorden ook tot de joodse gemeenschap van Zuidlaren.

In de loop van de negentiende eeuw vestigden zich twee jonge joodse gezinnen in het dorp: de families Wijnberg en Rosenbaum. Philippus Wijnberg was getrouwd met de Zuidlaarder Mietje Abraham van der Reis/Rijs. Zij verhuisden een paar maal (woonden o.a. een tijdje in Leek), maar keerden uiteindelijk weer terug naar Zuidlaren met hun zes kinderen. Hij was koopman, waarschijnlijk in de vleeshandel.

Itsing Rosenbaum was getrouwd met Mietje Karseboom. Ze hadden twaalf kinderen.

In 1860 woonden er in Zuidlaren 8 joden op ruim 1600 inwoners. Het aantal groeide tien jaar later inclusief de joden uit de buitendorpen uit tot 69. De meesten behoorden tot de families Rosenbaum, Nathans en Cohen. Rond 1880 kwamen er nieuwe gezinnen bij waardoor

sjoelbijeenkomsten mogelijk werden waarvoor minimaal 10 joodse mannen ('minjan') vereist waren. De sjoel was eerst gevestigd in boerenschuren. Zuidlaren werd in 1883 een zelfstandige joodse gemeente en ruim een jaar later werd er aan de Zuiderstraat een synagoge ingewijd en kwamen er een school en mikwe (ritueel bad). Restanten van het bad zijn gevonden bij de restauratie en bevinden zich onder de glazen traptreden in de synagoge. De joodse gemeenschap bestond maximaal uit 82 personen. Ze waren werkzaam in de handel, het slagersvak en het onderwijs. In 1925 werd de door verhuizing en emigratie aanzienlijk geslonken joodse gemeente opgeheven. Het gebied van Zuidlaren, Anlo en Vries kwam bij Assen, Eelde werd bij Groningen gevoegd.

De joodse begraafplaats ligt aan de Wolferdinge en is in gebruik geweest tot ongeveer 1935. Daarna werd de plek verwaarloosd. In 2002 heeft het Comité Joods Erfgoed in Zuidlaren de begraafplaats gerestaureerd. Nu is de begraafplaats eigendom van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap en kunnen er weer begrafenissen plaatsvinden.

→ **Loop vanaf de bushalte terug naar de doorgaande weg, de N386, hier LA, richting Vries en Tynaarlo.**

→ **Marktstraat oversteken en RD. Hier staat een standbeeld, onthuld in 2000, van een paard met twee handelaren. Een herinnering aan de manier waarop er gehandeld werd op de grootste paardenmarkt van Europa.**

→ **Eerste straat L is de Verlengde Hondsrugstraat. Ga eerst nog ca. 30 m RD. Voor Stationsweg 14-16 liggen Stolpersteine voor de familie Cohen. Zij werden alle vier in 1942 vermoord in Auschwitz.**

→ **Loop terug en RA de Verlengde Hondsrugstraat in. Deze straat helemaal uitlopen, zijstraten negeren. Op driesprong met Brink Z.Z. en Zuiderstraat RA, Zuiderstraat.**

1 Rechts staat de synagoge. Aan de zuidelijke muur van de synagoge werd in mei 2000 een plaquette aangebracht met de namen van de vijftien omgekomen joden uit Zuidlaren en de tekst van een briefje dat in de trein naar Auschwitz is geschreven. Ook staat er een tekst uit de bijbel (Klaagliederen). Op de achtergevel is een stichtingssteen

met daarop de namen van de kerkbestuurders en de burgemeester.

In 1925 is de synagoge verkocht aan een joodse inwoner van Zuidlaren die het als pakhuis gebruikte. Hij heeft daarvoor openslaande deuren in de gevel aan de straatkant laten plaatsen. Gedurende de oorlogsjaren werd het gebouw als joods bezit geconfisqueerd. Tegen het einde van de oorlog werden er tijdelijk patiënten van Drenthe in ondergebracht en kort na de bevrijding diende het als recreatieruimte voor Canadese militairen. Vervolgens werd het een motorenwerkplaats, een clubhuis van de padvinderij, is het ingericht als peuterspeelzaal en nog weer later werd het een kringloopwinkel.

Uiteindelijk werd de synagoge in 2005 aangekocht door de Stichting Oude Drentse Kerken, die in 2007 het beheer na restauratie over heeft gedragen aan de Vereniging Behoud Synagoge Zuidlaren. Het gebouw doet dienst als gebedsruimte voor de Progressief Joodse Gemeente Noord-Nederland: BethhaTsafon.

Op 9 december 2007 was de plechtige inwijding. Er zijn één keer per drie weken diensten, de joodse feestdagen worden gevierd en verder vinden er de gebruikelijke zaken plaats. Ook is er gelegenheid voor cursussen, exposities en concerten. Het gebouw is opengesteld voor bezichtiging.

Tijdens openingstijden is daar een aparte wandelroute verkrijgbaar: 'Sporen van een kleine Kille'. Dit is een wandeling van ongeveer 6 km langs joodse monumenten, gedenkstenen, de joodse begraafplaats aan de Bovendiepen en alle *Stolpersteine* in Zuidlaren. Het boekje is ook in de openbare bibliotheek aanwezig.

→ **Zuiderstraat vervolgen. Vanaf hier vervolgt u weer de rood-witte markering van het Pieterpad.**

→ **Schoolstraat L negeren. Op volgende kruispunt LA, Veldakkerslaan.**

→ **Op driesprong RA, Wilhelminalaan, deze met een bocht naar R volgen en fietspad op tot vlak voor een rotonde.**

→ **LA de weg (Voorkampen) oversteken. LA en direct weer RA het fietspad op naast een zandpad. Hier is weer de markering van het Pieterpad. Dit pad helemaal uitlopen tot u bij huisje E8 op het terrein van een psychiatrische instelling komt.**

→ **Eerste weg L negeren, op driesprong L aanhouden en bij de volgende driesprong met een soort rotonde LA.**

2 Bij deze driesprong is het Evacuatie Monument Dennenoord. In de nacht van 27 op 28 maart 1945 vertrok een trein van het station in Vries met als eindbestemming Franeker. In de goederenwagons lagen en stonden dicht op elkaar gepakt 528 patiënten en een handjevol verplegenden van het psychiatrisch ziekenhuis Dennenoord in Zuidlaren. Ze moesten op last van de bezetter vertrekken omdat de gebouwen dienst moesten doen als oorlogshospitaal. Na een ware helletocht werden ze opgevangen in Franeker, waar ze werden ondergebracht in allerlei gebouwen. Franeker was in die tijd een toevluchtsoord voor evacués uit alle delen van het land. Uiteindelijk overleden 56 patiënten van Dennenoord, waarvan de meeste aan typische "kampziekten". Het monument is op 27 maart 2013 onthuld door oud verpleegkundigen die de tocht van dichtbij hebben meegemaakt.

→ **Op kruispunt RA en eerste weg RA. Op driesprong nogmaals RA. Hier verlaat u het terrein van de psychiatrische instelling weer.**

→ Op driesprong **LA**, Schipborgerweg. Weg blijven volgen en onder het viaduct door van de N34.

→ Direct na het viaduct **RA**, Zeegserweg, richting camping De Vledders.

3 → Bij ANWB paddenstoel 20647 **LA**, het fietspad op richting Zeegse. Dit volgen gedurende ruim 700 m, tot fietsknooppunt 89. Hier is een horecagelegenheid 'De liefde van de Drentsche AA'.

→ Bij fietsknooppunt 89 **RA**, brug over het Schipborgse Diep over, Schipborgerweg.

→ Waar het bos begint splitst de weg. **L** aanhouden en direct **LA**, zandpad.

→ Eerste pad **LA** en pad **R** negeren, vervolgens met een haakse bocht naar **R**. Dit pad volgen gedurende 1,8 km.

→ Op driesprong van 3 brede zandpaden, bij een groen paaltje van Staatsbosbeheer, **RA** een bomenlaan in. Hier verlaat u het Pieterpad.

→ Zandpad komt uit op een verhard weggetje, hier **LA**.

→ Klinkerweggetje gaat over in fietspad en komt uit bij fietsknooppunt 39.

→ Fietspad **RA** volgen richting fietsknooppunt 82.

→ Fietspad komt uit op een verharde weg, Hoofdweg. **RA** en voorbij boerderij **LA** het fietspad op, nog steeds richting fietsknooppunt 82.

→ Na 500 m fietspad van **R** negeren. Direct na dit fietspad **RA**, paadje met markering van gele paaltjes langs bosrand.

→ Bospaadje komt uit op een verharde weg. Hier **LA**.

→ Op driesprong, bij fietsknooppunt 82, **RA** richting fietsknooppunt 17. Fietspad maakt een haakse bocht naar **L** en loopt hier evenwijdig aan het spoor.

→ Fietspad komt na 2 km uit op de Linthorst Homanweg, hier **RA**, nog steeds richting fietsknooppunt 17. Let op, op deze weg wordt hard gereden!

→ Spoor oversteken. Op kruispunt bij fietsknooppunt 17 **LA**, richting fietsknooppunt 45, Buitenstrengen. Deze weg volgt u gedurende 1,3 km.

→ Op driesprong **LA**, Jagerstraat, richting Taarlo en Loon.

→ Spoor weer oversteken en weg vervolgen. Direct voorbij huisnummer 3, vlak voor de bebouwde kom van Taarlo, **RA**, graspad langs een sloot.

→ Eerste zandweg **RA** en deze 1,7 km volgen.

→ Zandweg gaat over in verharde weg, Heirweg, met links hunebed D15, en komt dan uit op een drukke weg, Gasterenseweg. Hier **RA** het fietspad op.

4 → Weg blijven volgen tot in het dorp Loon, met horecagelegenheid 'De Herberg van Loon'. Hier kunt u eventueel de bus terug nemen naar Zuidlaren, of door naar Assen. Op kruispunt **RD** blijven gaan richting Assen, Asserweg. Deze weg ruim 2 km volgen.

→ Bij de grote 'Loner rotonde' **RD**, Lonerstraat blijven volgen.

→ Eerste zijweg **R** negeren (Vreebergen) en steek de straat over naar de voetbalvereniging de Asser Boys. Er staat een oorlogsmonument rechts naast het kassahokje op het terrein van de voetbalvereniging. Het terrein kan afgesloten zijn.

Op het monument staat: *Ter nagedachtenis aan hen die niet terugkeerden 1940-1945, met daarbij de namen van de omgekomen clubleden.*

- Loop terug naar de drukke weg en deze **LA** vervolgen.
- Na 100 m **RA** fietspad op, Oud Spoorpad. Hier liep de voormalige spoorlijn van Assen naar Gieten en Stadskanaal.
- Fietspad helemaal uitlopen, tot bij de huidige spoorlijn Assen – Groningen. Einde fietspad **RA**, Van Ostadestraat, evenwijdig aan het spoor.

- **R** aanhouden, langs het spoor, Herman Broodstraat. Door blijven lopen tot de Herman Broodstraat een bocht naar **L** maakt, hier **RD** het fietspad op, nog steeds langs het spoor.
- Fietspad gaat met een brug een weg over en komt uit op driesprong met Steendijk en Oosterparallelweg. **RA** richting station, Oosterparallelweg.

Er liggen *Stolpersteine* voor Oosterparallelweg huisnummer 69 (familie Cohen en Philip Stern) en huisnummer 59 (Markus Assies en familie de Jongh).

- Weg blijven volgen, ter hoogte van de Vredeveldseweg (**L**) kunt u rechts onder het spoor door naar het station.

ASSEN – HOOGHALEN

Startpunt

Station Assen

Eindpunt

Bushalte busstation Hooghale

Afstand

14 km

In de negentiende eeuw ontwikkelde Assen zich tot een economisch, sociaal en cultureel centrum waardoor de bevolking groeide. Ook het joodse bevolkingsdeel nam in deze eeuw relatief sterk toe. De eerst joodse inwoners van Assen hadden al in 1778 toestemming gekregen om een begraafplaats in te richten achter het Asscherbos op het Twijfelveld. In de twintigste eeuw waren de joden voornamelijk werkzaam als (vee)handelaar, kleine fabrikant of slager. Daarnaast waren er enkele joodse grondbezitters en ambtenaren.

Van 29 joden in 1811 groeide de joodse gemeenschap uit naar ruim 500. De gemeente Assen erkende de joodse gemeente begin 1800. De eerste rabbijn was Jacob Hillesum, die ook in Meppel en Zuidlaren als rabbijn werkzaam was. Men had in Assen toen nog geen eigen synagoge; schuren deden als zodanig dienst. Pas in 1832 werd een geschikte locatie voor de bouw gevonden aan de Groningerstraat. In 1837 werden ook er een mikwe (ritueel bad) en een schoollokaal bijgebouwd.

Door de groei naar 500 leden in 1901 was nieuwbouw noodzakelijk. Op dezelfde plaats ontstond een gebouw met 210 zitplaatsen voor mannen en 74 galerij-plaatsen voor vrouwen. De joodse gemeenschap in Assen had een aantal functionarissen in dienst: een chazan (voorzanger), een sjammes (koster) en een onderwijzer.

Armenzorg was voor joden erg belangrijk, zowel voor de eigen mensen als voor de vreemdelingen die er tijdelijk verbleven. Voor de zeer armen werden in 1843 achter de synagoge enkele woningen gebouwd.

De eigen joodse school ontstond in 1860. De vakken die op een joodse school gegeven werden waren: Hebreeuws, gebeden oefenen, lessen uit de bijbel o.a. uit de Pentateuch (eerste vijf Bijbelboeken), het behandelen van godsdienstige vraagstukken en het vertalen van de profeten. Een bekende en beroemde leraar was Mozes Meier Cohen, die ook leraar was aan de Latijnse school in Assen. Hij schreef godsdienstige boeken en werd voor zijn verdiensten benoemd tot lid van de orde van de Nederlandse Leeuw. Hij was leraar van 1857 tot 1890. De lessen aan de joodse school werden na de normale schoollessen gegeven en op zon- en feestdagen. De oudere jeugd kreeg 's avonds les.

Drenthe was vooral een agrarische provincie. Veel joden zaten in de handel, 45% tegen 12 % op de totale bevolking. De meeste winkels van joden stonden in de Rolderstraat, maar ook in de straten rondom. Hier woonden in 1896 in totaal 110 gezinshoofden. De bakkers en de slagers die koosjer wilden werken, moesten voldoen aan de strenge orthodoxe regels van de spijswetten. Er waren in Assen slechts twee koosjere bakkers, Cohen en Van Rhijn. Vooral de laatste stond bekend om zijn goede producten. Ook de slagers leverden kwaliteit. Veel niet-joodse Assenaren kochten er graag. Na 1900 gingen joden ook wonen in straten buiten de 'joodse wijk'. Wel bleef de oude eigen wijk favoriet.

In januari 1941 moesten alle joden zich melden, ook degenen met slechts één joodse (groot)ouder. In Assen werden toen 438 personen geregistreerd, waaronder ook vluchtelingen. Zoals overal waar een grote joodse gemeenschap woonde, kwam er in Assen een 'Joodse raad', die de bevelen van de Duitsers moest uitvoeren. De joden ondergingen alle maatregelen berustend. In juni 1942 werden alle mannen van 18-55 jaar oud opgeroepen voor werkkampen in Orvelte en Rouveen. Dat was een slimme maatregel van de Duitsers: alle mannen zaten bij elkaar en het desorganiseerde hun gezinnen en voorkwam dat die alsnog een onderduikadres zouden gaan zoeken. Personen met tenminste twee niet - joodse voorouders en gemengd gehuwden waren voorlopig vrijgesteld van de maatregelen. In augustus 1942 waren er 421 joden ingeschreven in Assen, waarvan er 315 daadwerkelijk aanwezig waren en 75 in werkkampen zaten. Ongeveer 30 waren er ondergedoken.

Synagoge Assen

In oktober/ december 1942 zijn de oudere mannen, de rest van de vrouwen en kinderen weggevoerd en op 28 mei van het jaar daarna werd de joodse gemeente van Assen officieel opgeheven.

Na de bevrijding bleek dat slechts 23 van de 500 Asser joden de oorlog hadden overleefd. De synagoge stond er nog, maar bood een troosteloze aanblik. Een deel van de in bruikleen gegeven goederen is bewaard gebleven. Geld voor herstel was er niet en het was bijna uitgesloten dat het er ooit zou komen met het nog maar kleine ledenbestand. Het kerkbestuur besloot de sjoel voorlopig te verhuren. In 1970 is het gebouw verkocht aan de Christelijke Gereformeerde Kerk. Deze gemeente houdt er tot op de dag van vandaag diensten.

De Thora rollen, de zilveren siertorens, de jat (zilveren aanwijzer) en het zilveren schild werden verhuurd aan de gemeentes van Tilburg en Stadskanaal. In 1980 werden ze geschonken aan het Joods Historisch Museum te Amsterdam.

Er zijn enkele pogingen geweest om in Assen opnieuw een sjoel op te richten, alsmede een joodse school. Vergeefs, vastgesteld moet worden dat er geen herstel van joods leven in Assen meer mogelijk was na de oorlog.

→ Staande met de rug naar het station plein oversteken en schuin rechtdoor de Stationsstraat in.

→ Eerste weg **RA**, om het gebouw heen en eerste weg **L**, Prins Hendrikstraat.

1 → Op kruispunt **LA**, Oranjestraat. In deze straat woonden veel joden. Voor huisnummers 47, 45, 33, 31, 27, 15 en 11, en 66, 40 en 36 liggen Stolpersteine. Aan het eind van de straat, op de hoek met de Javastraat ligt **R** een steen met plakkaat en gegraveerde Davidster ter herinnering aan de 36 weggevoerde joden uit de Oranjestraat.

→ Oversteken en **LA**, Javastraat. Voor huisnummers 7, 3 en 1 liggen Stolpersteine.

→ Eerste weg **RA**, Noordersingel. Net voorbij het stadhuis vindt u op de zijkant van Noordersingel 31 een zwarte tekst ter herinnering aan de weggevoerde Joden.

Noordersingel 31

→ Wegen naar links negeren (Brinkstraat en Gedempte Singel.). De straat heet nu Nieuwe Huizen. Stolpersteine voor huisnummers 12 en 18.

→ Op kruispunt met Rolderstraat en Oudestraat loopt u nog ca. 50 m rechtdoor, de Groningerstraat in.

2 Rechts op nummer 14 ziet u de voormalige synagoge, nu in gebruik als gereformeerde kerk. In de Rolderstraat was ooit 25% van de Joodse ondernemers gevestigd, vaak met hun gezinnen. De Rolderstraat is in de loop van de jaren flink op de schop geweest waardoor weinig meer te herkennen is van de vroegere situatie.

→ **Loop terug naar het kruispunt met Rolderstraat en Oudestraat.**

Direct aan het begin van de Oudestraat staat een monument ter nagedachtenis aan de omgekomen joodse bevolking van Assen: een figuur in staal ontworpen door de Asser kunstenaar Sam Drukker, zelf van joodse komaf.

Monument Oudestraat/Rolderstraat

→ **Ga RA de Oudestraat in. Stolpersteine voor huisnummers 24, 30 en 42.**

→ **Op T-splitsing LA, Forum.**

→ **Op T-splitsing LA, Gedempte Singel.**

→ **Eerste weg R, Singelpassage, deze helemaal uitlopen, zijstraten negeren. Stolpersteine aan het eind, voor huisnummers 2/4.**

→ **Singelpassage komt uit op een plein, Brink. Stolpersteine voor de familie Denneboom voor Brink 26, aan de overkant van het pleintje.**

Heiman Denneboom (Beilen 1888 – Auschwitz 1942), landbouwer en eigenaar stoffenzaak, was een neef van Herman Henri Denneboom die in Nietap woonde en daar een manufacturenzaak had.

Provinciaal monument en het voormalig Huis van Bewaring

→ **LA, plein aflopen. Bij de weg (Brink) oversteken en links aanhouden, met aan uw rechterhand een fontein/waterpartij in de stoep.**

Recht voor u staat op het grasveld met bomen de zogenaamde Texelbank, geschonken door Texelaars als dank voor geboden hulp en gastvrijheid in de periode '44-'45.

Links op het grasveld staat op een witte sokkel het provinciale gedenkteken van Drenthe, een ontwerp van Willem Valk. De vrouwenfiguur houdt een erepalm vast, een klassiek symbool voor de overwinning. Zij houdt de palm in de richting van het voormalige Huis van Bewaring, (het gebouw L) waar veel verzetsmensen in de WOII gevangen werden gehouden. Op 11 december 1944 was er een overval op het Assense Huis van Bewaring en werden 29 verzetsstrijders bevrijd. Na de oorlog werd duidelijk dat de Duitsers de executie van verscheidene gevangenen hadden gepland voor 12 december 1944. Voor het gebouw ligt een herinneringsplaquette. Het steegje R van het Huis van Bewaring heet 11 decemberlaantje, naar de genoemde overval.

→ **Staande met het gezicht naar de voorzijde van de Texelbank, RA het fietspad op. U loopt langs het voormalige Provinciehuis, nu Drents Museum.**

→ **Op kruispunt met Kloosterstraat RD, een pleintje over van het Drents Museum, en RD het fietspad op, Drostenlaan.**

→ Doorlopen naar kruispunt met Zuidersingel. Oversteken en **RD**, Oosterhoutstraat.

→ Oosterhoutstraat helemaal uitlopen, de weg maakt een ruime bocht naar **L**. **Stolpersteine** achtereenvolgens op huisnummers 15, 55, 78a en 93. Zijwegen negeren. Bijzonder is dat een van de **Stolpersteine** bij 78a voor een niet-joodse verzetsstrijder is.

→ Op T-splitsing met de Beilerstraat **LA**.

→ Na ca. 50 m. **RA** het Asserbos in, Johan Hoflaan. Neem het fietspadje aan de rechterkant van de weg, Touwslagerslaan.

→ Loopbruggetje over de Bosbeek over en blijf het fietspad **RD** volgen, met een greppel aan de linkerhand.

→ Op kruispunt voorbij scouting-gebouw **LA** en direct schuin **RA**, breed kaarsrecht pad, tussen twee paaltjes met witte kop door. Dit pad volgen tot het middelpunt van het bos, waar vele paden in een ster samenkomen (de zevensprong).

→ Op het middelpunt schuin **LA**, het geasfalteerde brede fietspad op, **R** van de Brandlaan.

3 Na ca. 250 m passeert u op het kruispunt met de Kloeklaan een tankgracht. In Drenthe legden de Duitsers in 1944 en 1945 vele kilometers aan tankgrachten aan, als onderdeel van de 'Frieslandriegel' en de *Festung Assen*. Het meeste hiervan is verdwenen, maar in bossen en heidegebieden kan men soms nog delen van die tankgrachten aantreffen.

Voorbij de tankgracht is links de achterzijde van de Zuiderbegraafplaats. Ter hoogte van het eerste bankje rechts ziet u aan uw linkerhand tussen de bomen door de graven van tien verzetsstrijders, opgesteld in een halve cirkel en met een herdenkingssteen ervoor. Links daarvan liggen onder de bomen de graven van zeven Britse vliegeniers van wie het toestel, een Lancaster, boven Rolde door vijandelijk vuur werd geraakt, waarna het neerstortte. Wilt u de begraafplaats bezoeken, loop dan door naar de T-splitsing, Roldertorenlaan, linksaf en weer linksaf op de Beilerstraat, dan komt u bij de ingang. Hier bevindt zich ook een informatiepaneel over de oorlogsgraven en de Britse vliegeniers.

→ Op T-splitsing **RA**, Roldertorenlaan, richting fietsknooppunt 32.

→ Op de Roldertorenlaan tweede pad **LA**, Twijfelveldspad, nog steeds richting fietsknooppunt 32. Dit is een fietspad met klinkers.

→ Aan het eind van het fietspad de drukke Europaweg Zuid oversteken (verkeerslichten) en aan de overkant direct weer **LA**, Haarweg oversteken, richting centrum en Hooghalen. Ga **RD** het fietspad op.

4 → **RA**, karrespoor op. Dit leidt naar de joodse begraafplaats Twijfelveld. Hier bevinden zich een oorlogsmonument, een gedenksteen en joodse oorlogsgraven van mensen die zijn overleden in Westerbork.

Samuel Woudstra, geboren in Noordwolde, trouwde op 7 mei 1896 met de Groningse Hendelina Benima. Het echtpaar had een manufacturenwinkeltje in Leek. Hendelina zorgde voor de winkel en Samuel verkocht in de wijde omtrek manufacturen. In 1938 nam hun zoon Abraham Woudstra het winkeltje over. Hendelina Woudstra-Benima stierf in 1943 op 77-jarige leeftijd in Kamp Westerbork. Zij werd op 11 januari 1943 op de joodse begraafplaats in Assen begraven. Julia Wilhelmina Woudstra uit het gezin van Abraham en Aaltje Woudstra,

probeerde samen met haar zus Hanna Schoontje Woudstra naar Zwitserland te vluchten. Onderweg werden zij gearresteerd.

→ Vanaf de begraafplaats loopt u terug naar de verharde weg, hier **RA** de weg vervolgen.

→ Bij het volgende grote kruispunt de Oude Haarweg met een bocht naar rechts blijven volgen richting Hooghalen en Beilen.

→ Rechts aanhouden, Graswijk en deze ca. 600 m volgen.

→ Na het viaduct (N33) nog ca. 300 m doorlopen, dan **LA**, Graswijk 25-37.

→ Eerste pad **R** (**RD** loopt dood).

→ Na 600 m loopt de weg die daar is verhard met betonplaten, parallel aan de spoorlijn. Spoorwegovergang negeren en weg nog 1 km blijven volgen (spoor aan de linkerhand). Weg buigt weer van het spoor af en komt uit op een drukke weg, Asserweg.

→ Asserweg oversteken en **LA** op de ventweg. Deze volgen gedurende 1,5 km. De ventweg buigt even van de hoofdweg af en komt daar dan weer terug.

→ Terug bij de hoofdweg na ca 250 m **LA**, Geelbroekerweg. Spoor oversteken, weg **R** negeren en **R** aanhouden, fietspad op richting fietsknooppunt 31.

→ Fietspad maakt bocht naar **R** en weer naar **L**, betonplaten-fietspad blijven volgen.

→ Eerste pad **RA**, langs slagboom. Op fietspad **RD** en een veerooster over. Dit gebied is verboden voor honden!

→ Fietspad maakt scherpe bocht naar **R**. Net voorbij de bocht **LA** en direct **RA**, de paarse paaltjesroute volgen dwars over de hei.

→ Het paadje kruist het fietspad, **RD** blijven gaan en het heidegebied weer verlaten via een veerooster.

→ **RD** blijven gaan, het bosje door. Pad komt uit op de verharde weg in een vakantiepark. Hier **RA**.

→ Op kruispunt **LA**, richting uitgang, weg helemaal uitlopen. Op T-splitsing **RA**, het pad uitlopen en het park uit, tot aan de spoorwegovergang.

→ Spoor en de drukke (!) weg oversteken en **LA**, Middendorp.

Na 200 meter is links een monument om de zes Canadezen te herdenken die hier sneuvelden tijdens de bevrijding.

Monument Hooghalen

→ Hier is ook de bushalte met een verbinding naar Assen of Beilen.

HOOGHALEN – KAMP WESTERBORK

Startpunt

Bushalte busstation Hooghalen

Eindpunt

Kamp Westerbork

Afstand

4,5 km tot aan het kampterrein

Dit traject valt samen met het Westerborkpad dat loopt van Amsterdam naar Westerbork. Zie voor het Westerborkpad www.kampwesterbork.nl.

Er is geen bushalte bij het herinneringscentrum dus houd er rekening mee dat deze afstand ook terug gelopen moet worden. Er rijdt wel een bus tussen het kampterrein en het herinneringscentrum.

➔ Wanneer u met de rug naar de bushalte staat, bevindt zich rechts het bevrijdingsmonument van Hooghalen. Ga **RA**, Middendorp, deze weg volgen gedurende 200 m.

➔ **RA**, drukke weg oversteken en vervolgens het spoor over. Dit pad gedurende 1,7 km **RD** volgen, langs/door een vakantiepark. Zijpaden negeren. Pad gaat over in een bospad en komt uit tegenover het parkeerterrein van Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

U kunt het centrum bezoeken en vanaf hier kunt u op diverse manieren doorlopen naar het voormalige kampterrein en het herdenkingsmonument. Dit is vanaf het herinneringscentrum nog 2,5 km lopen.

Stolpersteine

Stolpersteine (struikelstenen) zijn gedenktekens op het trottoir voor de huizen waar mensen woonden die in de Tweede Wereldoorlog omkwamen door de naziterreur. Het idee voor het maken en plaatsen van deze kleine monumenten is van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig (1947, Berlijn). Hij noemt ze *Stolpersteine* omdat je er bijna over struikelt, je moet je bukken om de tekst te kunnen lezen. De diepere gedachte is dat eigenlijk je hoofd en je hart erover struikelen.

De *Stolpersteine* hebben een bovenplaat van messing waarin een tekst is gegraveerd. Je kunt ze vinden voor de huizen van zowel joodse als niet-joodse slachtoffers. Op de *Stolpersteine* van joodse inwoners staan op een messingplaatje naam, geboortjaar, deportatiedatum en de plaats en datum van hun dood. Op de stenen van de niet-joodse slachtoffers staat een aangepaste tekst.

Een wandeling door een doodgewone straat kan opeens in een reis door de geschiedenis veranderen.

In 1942 vaardigde Himmler het bevel uit om tot deportatie van joden, Sinti en Roma over te gaan. Vijftig jaar later, op 16 december 1992, werden de eerste regels van dat bevel door Demnig op een steen met een messing plaatje gezet en voor het stadhuis van zijn woonplaats Keulen geplaatst. In 1996 plaatste hij in Berlijn-Kreuzberg *Stolpersteine* voor de omgekomen slachtoffers. En inmiddels, stand van 2016, zijn er al 57.000 struikelstenen aangebracht in 1600 steden en dorpen, verdeeld over twintig landen.

In juli en november van 1942 werden bijna alle joodse inwoners van Leek via Westerbork gedeporteerd naar vernietigingskampen. Van de weggevoerde joden is niemand teruggekeerd.

6032

1750

4870

3751

34313

Traject 1 Rondwandeling Leek – **9 km**

Datum

Traject 2Leek – Roden – **8 km**

Datum

Traject 3Roden – Peize – **9,5 km**

Datum

Traject 4Peize – Groningen – **10,5 km**

Datum

Traject 5Rondwandeling Groningen – **9,7 km**

Datum

Traject 6 Groningen – Haren – **9 km**

Datum

Traject 7Haren – Zuidlaren – **15,6 km**

Datum

Traject 8Zuidlaren – Assen – **21 km**

Datum

Traject 9Assen – Hooghalen – **14 km**

Datum

Traject 10Hooghalen – Kamp Westerbork – **4,5 km**

Datum

Als u de wandeling hebt voltooid, ligt er bij het Herinnerings-
centrum Kamp Westerbork een certificaat voor u klaar.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door:

Gemeente Leek

Leek

Gemeente Noordenveld

Gemeente Assen

Gemeente Assen

Gebiedsfonds Westerkwartier

Historisch Kring Gemeente Leek e.o.

Particuliere sponsors

Colofon

Uitgegeven in opdracht van

Historische Kring Gemeente Leek e.o.

Eerste druk juni 2017

Initiator

Herman Oosterman

Werkgroepleden

Edith Barf, Niels Berndes, Agaath Biesma, Harry Bruens, Epko Bult,
Albert Graansma, Herman Oosterman, Ton Peters, Marianne Weits

Illustratieverantwoording

Gemeente Leek / pagina's 10 onder, 14 boven, 17, 27

Samuel Levie Stichting / pagina 12

RHC Groninger Archieven / pagina's 15, 47, 53, 68

Historische Vereniging Roon / pagina's 30, 34 boven

Historische Kring Gemeente Leek e.o. / pagina's 3, 10 boven,
14 onder, 18 boven, 19, 21, 22, 25, 26

Elzo Hofman / pagina 52

Mevrouw B. Kazin-Rosenbaum / pagina 43

Harry Perton / pagina 73

De Harener Krant / pagina 92

De overige historische foto's zijn overgenomen van internet.

De overige actuele foto's zijn genomen door werkgroepleden.

Vormgeving

André Diepgrond, In Ontwerp Assen

Druk

ORO, Koekange

ISBN

978-90-77989-91-3

2017 © Historische Kring Gemeente Leek e.o.

*Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt d.m.v. druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook
zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.*